

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
БАКАЛАВР

на тему: «Культурно-масова, мистецька та просвітницька діяльність
Українських січових стрільців серед військових та цивільного населення в роки
Першої світової війни»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Ігнатенко Денис Віталійович

Керівник: к. і. н., доцент
Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: к. і. н., доцент
Майстренко Владислав Сергійович

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. Громадсько-освітні та мистецькі структури УСС.....	12
РОЗДІЛ ІІ. Мистецька діяльність стрільцтва	
2.1. Образотворче мистецтво.....	21
2.2. Музично-театральна та пісенна творчість.....	33
РОЗДІЛ ІІІ. Просвітницька праця серед цивільного населення	
3.1. Шкільництво УСС на Волині.....	45
3.2. Національно-освідомча робота у Наддніпрянщині.....	56
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	65

ВСТУП

Від самого початку створення Легіону Українського Січового Стрілецтва поряд з його прямим військовим призначенням велику роль грала ідеологія просвітництва, літературної та мистецької творчості, видавничої справи, журналістики. Саме цей аспект можна вважати унікальним явищем серед діяльності тогочасних військових формацій Європи.

Актуальність теми: сьогодні в умовах війни України з російським агресором, ми все частіше звертаємося до історії тих, хто ставав борцями за свободу України в минулому. Все частіше Українці звертаються до стрілецької творчості, вивчення якої стає все актуальнішим. Це насамперед пісні, найвідомішою з яких стала «Ой у лузі червона калина». Ця пісня на сьогодні стала символом боротьби Українців проти російської агресії. Її знову співають, як у окопах на передовій, так і у всьому світі різними мовами. Її знає кожна людина небайдужа до долі України. Як і у часи стрілецтва, наразі вирішується доля України: бути Україні державою, чи бути колонією для російської імперії; бути українцям нацією, чи бути малоросами? Для того, щоб залишитися українцями та мати свою культуру, потрібна не лише перемога на полі бою. Український народ повинен сам бажати залишитися українським. Культурна спадщина, це, можливо, той єдиний прямий емоційний ланцюжок, що єднає нас з нашими попередниками, з тими, хто боровся і віддавав життя за свободу України.

Об'єкт дослідження: культурно-масова, мистецька та просвітницька діяльність Українських січових стрільців серед військових та цивільного населення в роки Першої світової війни.

Предмет дослідження: громадсько-освітні та мистецькі структури УСС, образотворче та музично-театральне мистецтво, культурно-освітня праця УСС на Волині та Наддніпрянщині.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період з 28 липня 1914 р. до 11 листопада 1918 р. (від початку війни до її завершення).

Територіальні межі дослідження: Закарпаття, Галичина, Волинь, Наддніпрянщина – регіони, де проходили основні етапи культурно-масової, мистецької та просвітницької діяльності Українських січових стрільців.

Джерельну базу роботи становлять стрілецькі публікації часів Першої світової війни, що з'являлися як окремими працями, так і збірниками, твори мистецької творчості УСС, зокрема численні пісні, нариси, малярські картини, а також стрілецькі періодичні видання, що виходили в легіоні протягом 1915-1917 рр. Необхідно відзначити, що багато письмових та зображальних джерел досліджуваного періоду були знищені внаслідок воєнних дій та радянським комуністичним режимом. Значна кількість матеріалів практично недоступна, так як знаходиться поза межами України, зокрема в Польщі та США.

До першої групи джерел даного періоду слід віднести публікації безпосередніх учасників і діячів процесу зародження, становлення і розвитку стрілецької літератури і мистецтва. Насамперед, це такі праці як: стрілецький літературно-мистецький збірник «Тим, що впали»¹, літературний збірник «Червона Калина»² та «Антологія стрілецької творчості»³ Лева Геца і Богдана Крижанівського.

Серед другої групи джерел вагоме місце займає періодична преса, яка містить дуже багато важливої інформації про Українське Січове Стрілецтво. Духовне життя стрілецтва відображене в журналах: «Самохотник», «Самопал», «Усусу», «Шляхи», «Світ». Ці часописи містять багато сатири, гумору, нарисів, публіцистики на стрілецьку тематику та популярні стрілецькі пісні. Чимало надзвичайно важливої інформації про УСС містять також тогочасні галицькі газети: «Вістник Союзу визволення України» та «Діло», де можна знайти інформацію про просвітницьку роботу УСС-ів, як всередині Легіону, так і серед населення. Зокрема, «Етапну гімназію», курси для неписьмених в Коші та

¹ Тим, що впали. Літературно-мистецький збірник. Кн. 1. / Зложив М. Голубець, украсив І. Іванець. Артистична горстка і Пресова Кватира УСС в полі. Львів, 1917. 341 с.

² Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська / Під ред. М. Угриня-Безгрішного. Кіш УСС: Червона Калина. Ч. 1. Львів: З друкарні А. Гольдмана, 1918. 140 с.

³ Антологія стрілецької творчості / За ред.. Л. Геца та Б. Крижанівського. Постій Вишколу УСВ, 1918. 107 с.

шкільництво на Волині. Протягом 1924-1939 рр. виходили як річник «Історичний календар-альманах Червоної Калини» та щомісячник «Літопис Червоної Калини», де міститься інформація про діяльність осередків культурно-мистецького напрямку.

Третю групу складають джерела особового походження. Вони представлені спогадами безпосередніх учасників та свідків стрілецького життя. Переважна більшість з них міститься у періодичній пресі. Зокрема, це спогади: Клима Кузьмовича, Степана Прідуна, Івана Іванця, Михайла Гайворонського, Михайла Горбового, Мирона Заклинського. Дані джерела допомагають зрозуміти причини та взаємозв'язки деяких подій, відроджують атмосферу взаємин і настроїв, що панували серед стрілецтва. Досить інформативними є джерела особового походження, які виходили окремими виданнями. Це спогади Осипа Назарука «Слідами Українських Січових Стрільців»¹, в яких дуже яскраво висвітлена діяльність стрілецької бібліотеки у Замковій Паланці, та Софії Тобілевич «Рідні гості. Спогади з побуту УСС на Степовій Україні»², де описано побут УСС у селах біля Єлисаветграду і показано їх ставлення до місцевого населення.

Для вивчення мистецької діяльності УСС доцільним стало використання четвертої групи джерел – зображальних. Це твори стрілецьких митців: Осипа Куриласа, Івана Іванця, Юліана Назарака, Юліана Буцманюка, Льва Геца, Осипа Сорохтея та Василя Оробця.

В дипломній роботі було задіяно оптимальний обсяг доступної джерельної інформації, що дає підстави вважати джерельну базу репрезентативною.

В історіографії даного дослідження умовно можна виокремити чотири етапи.

До першого етапу відносяться роботи міжвоєнних років. Вони висвітлюють події конкретного проміжку часу чи присвячені окремій темі зі

¹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.

² Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні. Львів; Київ: Червона Калина, 1922. 38 с.

стрілецької діяльності. Темі освіти стрільців присвячене дослідження Миколи Угриня – Безгрішного «Етапна гімназія»¹, де він аналізує діяльність гімназійних курсів, які функціонували під час війни у Коші УСС, показує їх мету та завдання. Слід відзначити фундаментальні видання з історії стрілецтва – альбом «Українські січові стрільці. 1914-1920»², «Історія українського війська»³ і ґрунтовне дослідження Осипа Думіна «Історія Легіону Українських Січових Стрільців»⁴. Їх автори, окремі з яких були свідками та учасниками досліджуваних подій, використали великий фактичний матеріал і непогано проаналізували внутрішнє життя легіону, працю УСС серед українського населення та стрілецьку творчість. Для того часу ці роботи були великим внеском у висвітлення діяльності стрільців. Не втратили своєї актуальності вони і зараз, але недостатня джерельна база дещо знижує їх наукову цінність.

На другому етапі на західноукраїнських землях перебувала радянська влада і на тему стрілецької творчості, як і взагалі історії галицького стрілецтва, було накладено табу й вона практично не досліджувалася.

Третій етап представлений науково-історичними працями українського зарубіжжя, коли в сприятливих умовах, вільного від ідеології, розвитку науки дослідники мали можливість об'єктивно висвітлити функціонування стрілецької культури у роки Першої світової війни. У своїх роботах, присвячених історії національно-визвольних змагань, вони приділяли особливу увагу стану багатогранної стрілецької творчості та її ролі і значенню для виховання високих морально-бойових якостей особового складу Легіону Українських Січових Стрільців. Найціннішими для дослідження визначено праці: Степана Ріпецького «Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин»⁵ та Никифора Гірняка «Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців»⁶. Не менш

¹ Угрин-Безгрішний М. «Етапна гімназія» Українських Січових Стрільців. Рогатин: Журавлі, 1928. 128 с.

² Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. Репринтне відтворення з вид. 1935 р. Львів: Слово, 1991. 160 с.

³ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992. 712 с.

⁴ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Львів: Червона Калина, 1936. 375 с.

⁵ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Львів: НТШ, 1995. 358 с.

⁶ Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія: Америка, 1955. 84 с.

важливим є і історико-мемуарний збірник «За волю України»¹. Саме в цих працях відтворено організацію духовного життя стрілецтва, функціонування ряду структур, зокрема Пресової Кватири, яка була центром стрілецької творчості у 1915-1918 рр. Також досить важливими для даного дослідження стали видання: «Михайло Гайворонський: життя і творчість»², «Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915–1975»³, «Юліян Буцманюк. Монографічна студія»⁴, «Нариси з історії української культури. Українське образотворче мистецтво»⁵, де висвітлена музично-театральна та художня творчість провідних стрілецьких митців. Зокрема, останнє написане, як українською, так і англійською мовами.

До четвертого етапу відносяться наукові праці доби Незалежної України. Зокрема, це такі публікації як: альбом-монографія Андрія Крижанівського «Осип Курилас»⁶, колективна робота «УСС у боях та міжчасі. Мистецька спадщина»⁷, збірник Тараса Салиги «Стрілецька Голгофа: Спроба антології»⁸, ґрунтовна монографія Оксани Кузьменко «Стрілецькі пісні»⁹, монографія Миколи Лазаровича «Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба»¹⁰. Щодо останньої слід сказати, що у визначенні історичної ролі стрілецтва автор акцентує увагу на його громадсько-просвітницькій праці серед народу, основою якої стала популяризація національно-державницької ідеї. Для Миколи Лазаровича особливо актуально було підкреслювати виконання усусами

¹ За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / За ред. С. Ріпечкого. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. 608 с.

² Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість. Нью-Йорк, 1954. 207 с.

³ Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915-1975 / Ред. кол. О. Лисяк та ін. Том 1. Нью-Йорк: Об'єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), 1975. 846 с.

⁴ Юліян Буцманюк. Монографічна студія / Ред. Михайло Хом'як. Едмонтон, 1982. 111 с.

⁵ Кейван І. Нариси з історії української культури. Кн. 3. Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984. 234 с.

⁶ Крижанівський А. Осип Курилас : Альбом-монографія. Львів : Західноукраїнський інформаційно-видавничий центр, 2008. 276 с.

⁷ Українські Січові Стрільці у боях та міжчасі: Мистецька спадщина / упоряд. Ігор Завалій та ін.; Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, Національний музей у Львові ім.А. Шептицького. Львів ; Київ: Оранта, 2007. 192 с.

⁸ Стрілецька Голгофа: Спроба антології / Упорядкування, передмова і примітки Т. Салиги. Львів: Каменярь, 1992. 399 с.

⁹ Стрілецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 640 с.

¹⁰ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.

«національного замовлення» на проведення культурно-освітньої роботи як всередині війська, так і серед населення. Протягом даного періоду з'явилася і низка статей в українській періодиці, де розглядаються деякі аспекти мистецької та просвітницької діяльності УСС. Зокрема, в статтях Романа Яціва¹ та Івана Головацького² розглядається діяльність таких мистецьких осередків як «Пресова квартира» та «Артистична горстка». У публікаціях Василя Чоповського³, Романа Яціва⁴, Ксенії Рожак-Литвиненко⁵, Тараса Кузьменка⁶, Віктора Михалевича⁷ досить непогано висвітлена художня творчість УСС-ів. Музично-театральній та пісенній творчості присвячені дослідження Михайла Хованця⁸, Василя Задорожного⁹ та Лесі Башняк¹⁰. Культурно-освітня діяльність УСС серед цивільного населення Наддніпрянщини ґрунтовно проаналізована у публікації Тараса Кузьменка¹¹.

Також було захищено кандидатські дисертації, які охоплюють питання мистецької діяльності УСС. В дисертації Лесі Башняк¹² досліджено організаційні форми стрілецького образотворчого мистецтва, його жанрові особливості та вплив на подальший розвиток національної культури. У роботі Тараса

¹ Яців Р. Один із Пресової Квартири // Літопис Червоної Калини. 1991. Ч 1. С. 35-37.

² Головацький І. «Артистична горстка» Українських Січових Стрільців // Образотворче мистецтво. 2001. № 3. С. 62-63.

³ Чоповський В. «А ми тую стрілецьку славу...» // Образотворче мистецтво. 1992. № 2. С. 17-20.

⁴ Яців Р. Іван Іванець: великий інстинкт життя // Воля і Батьківщина. 1995. № 1 (17). С. 123-131.

⁵ Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців // Образотворче мистецтво. 2005. № 3. С. 30-34; Рожак-Литвиненко К. Теми й образи Українського Січового Стрілецтва у творчості Івана Іванця (до проблеми батального жанру в українському мистецтві першої третини ХХ століття) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2015. № 6. С. 90-96; Рожак-Литвиненко К. Портрет у творчості Мистецького угруповання Українських Січових Стрільців // Культура України. Серія: Мистецтвознавство. 2016. Вип. 53. С. 312-323; Рожак-Литвиненко К. Пейзажні та побутові мотиви у творчості художників – Українських Січових Стрільців // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. 2016. Вип. 25. С. 202-214.

⁶ Кузьменко Т. Мистецько-художня творчість українських січових стрільців у контексті розвитку національної культури першої чверті ХХ століття // Питання культурології. 2017. Вип. 32. С. 89-110.

⁷ Михалевич В. Сатирична графіка художників Пресової квартири УСС – О. Курилеса та О. Сорохтея // Актуальні питання гуманітарних наук. 2020. Вип. 34. С. 39-44.

⁸ Хованець М. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві // Військово-науковий вісник. 2009. Вип. 12. С. 165-176.

⁹ Задорожний В. Про одну так звану стрілецьку пісню // Слово і Час. 2005. № 6. С. 84-93.

¹⁰ Башняк Л. Стрілецькі театри Легіону УСС і Галицької армії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 249-255.

¹¹ Кузьменко Т. Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців в Наддніпрянській Україні // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. 2004. Вип. 7. С. 176-186.

¹² Башняк Л. Місце та роль творчості Українських Січових Стрільців у розвитку національної культури України першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 16 с.

Кузьменка¹ проаналізовано духовну культуру УСС у контексті процесу загальнонаціонального відродження української нації і державності кінця XIX – початку XX ст.

Таким чином, культурно-масова, мистецька та просвітницька діяльність Українського січового стрілецтва має досить потужний пласт спеціальних науково-історичних праць. Проте обсяг діяльності діячів Легіону УСС був настільки значним, що існуючі публікації ще недостатньо висвітлюють масштаби та особливості їхньої творчості.

Мета дипломної роботи – дослідити громадсько-освітні та мистецькі структури УСС, мистецьку діяльність стрілецтва, просвітницьку працю усусів серед цивільного населення.

Згідно з метою були поставлені такі **завдання**:

- 1) Ознайомитися та проаналізувати наукові статті, монографії, періодичні видання, художні твори, які висвітлюють культурно-масову, мистецьку та просвітницьку діяльність Українських січових стрільців серед військових та цивільного населення в роки Першої світової війни;
- 2) Розглянути еволюцію громадсько-освітніх та мистецьких структур УСС;
- 3) Дослідити образотворче мистецтво, музично-театральну та пісенну творчість стрільців;
- 4) Простежити особливості культурно-масової та освітньої діяльності УСС серед цивільного населення Волині та Наддніпрянщини;
- 5) Сформулювати висновки щодо культурно-просвітницької діяльності УСС, визначити значення та вплив їх роботи на сучасні події в Україні.

Методологія дослідження. Обрання методів дослідження дипломної роботи зумовлено як її метою і завданнями, так і специфікою досліджуваного матеріалу. Загальнонаукові методи: аналіз та синтез – надали можливість провести ґрунтовну оцінку джерел та літератури.

¹ Кузьменко Т. Духовна культура Українських січових стрільців в контексті національно-культурного руху: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009. 19 с.

Щодо спеціальних історичних, то були використані такі методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний.

Історико-генетичний метод надав змогу виявити історичні умови в яких відбувалось становлення громадсько-освітніх та мистецьких структур УСС, дозволив проаналізувати їх програмні та ідеологічні засади діяльності і визначити особливості їх функціонування. Даний метод допоміг послідовно та логічно висвітлити просвітницьку діяльність УСС-ів на Волині та Наддніпрянщині і зміни, які відбулися у ході їх праці, а також з'ясувати важливі події та факти, які впливали на творчість стрілецтва.

Історико-порівняльний метод допоміг встановити особливості у періодах діяльності «Етапної гімназії» Українських січових стрільців, надав змогу порівняти твори живопису та графіки стрілецьких митців з тодішніми типовими мистецькими творами різних стилів та жанрів.

З допомогою історико-типологічного методу була здійснена характеристика творчості різних художників, які працювали у складі мистецького угруповання УСС.

Використання історико-системного методу дозволило провести системний аналіз громадсько-освітніх та мистецьких структур стрілецтва з виділенням таких складових: види та жанри мистецтва, теми та образи, історія діяльності, творчі особистості. При цьому був застосований опис, систематизація та узагальнення художніх та музичних творів мистецьких діячів УСС. Цей метод надав можливість визначити вплив військових дій на особливості творчості стрільців.

Наукова новизна. Деякі аспекти даної тематики певною мірою вже висвітлені іншими дослідниками, але все ж вони не звертали достатньої уваги на окремі проблеми, вважаючи їх другорядними, та досить стисло описували в своїх наукових працях. Тому окремі питання мистецько-освітньої діяльності УСС потребували більш детального аналізу. У даній роботі більш ґрунтовно систематизовано та глибше досліджено діяльність «Етапної гімназії» УСС,

Волинське шкільництво, образотворче та музично-театральне мистецтво стрільцтва.

Структура дипломної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків. В першому розділі представлені громадсько-освітні та мистецькі структури УСС. У другому розділі описана мистецька діяльність стрільцтва. У третьому розділі проаналізована просвітницька праця серед цивільного населення. В кінці роботи наведені висновки, які підсумовують проведену роботу з теми: «Культурно-масова, мистецька та просвітницька діяльність Українських січових стрільців серед військових та цивільного населення в роки Першої світової війни».

РОЗДІЛ І.

ГРОМАДСЬКО-ОСВІТНІ ТА МИСТЕЦЬКІ СТРУКТУРИ УСС

У серпні 1914 р. почалось формування сотень Українського січового війська у Львові. Перша сотня, яку очолив капітан австрійської армії Василь Дідушок, складалась переважно з молоді інтелігенції: Андрій Мельник, Василь Кучабський, Михайло Сух, Михайло Чичкевич, Осип Навроцький, Северин Яремкевич, Федір Черник, а також композитор, автор відомих популярних стрілецьких пісень і керівник стрілецького оркестру Михайло Гайворонський, письменник Роман Купчинський, скульптор Михайло Гаврилко, журналіст Дмитро Паліїв. Серед цих новобранців були, як відомі в майбутньому військові старшини Українських січових стрільців та армії Української Народної Республіки, так і майбутні керівники громадсько-освітніх та мистецьких осередків січового стрілецтва. Організація культурно-мистецького життя розпочалася вже в перші дні формування сотні. Серед новобранців знайшлися добрі співаки: Левко і Остап Коберські, Микола Павлів, Василь Абрисовський, Михайло Гаврилко, Стефан Ріпецький та інші. Майже всі стрільці співали в хорі. Михайло Гнатюк грав на скрипці. Збиралися вечорами в дяківській бурсі. Зі стрільцями співав і Василь Дідушок. 30 серпня 1914 року сотні стрільців були вимушені виїхати до Стрия, потім до Закарпаття. 10 вересня 1914 року всі учасники хору були відправлені на фронт¹.

На початку 1915 р. у легіоні УСС виокремилося два мистецьких осередки. Один з них під керівництвом Івана Іванця («Пресова Кватира») працював в Коші, а другий – під керівництвом Миколи Угрина-Безгрішного, працював безпосередньо в полі під час військових дій та отримав назву «Артистична Горстка»². У протоколі засідань керівного органу Українських Січових Стрільців – Бойової Управи, так зазначено про офіційне відкриття при Легіоні УСС «Пресової Кватири»: «З нинішнім днем отвираю при Українським Легіоні

¹ Головацький І. «Артистична горстка» Українських січових стрільців... С. 62.

² Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців... С. 30.

«Пресову Кватиру», якої завданням є збирання матеріалів, що відносяться до історії Легіону»¹. Але обсяг діяльності «Пресової Кватири» виявився значно ширшим. Діяльність цієї організації охопила такі сфери життя: військове, ідеологічне, політичне, культурне та мистецьке. М. Угрин-Безгрішний у своїх спогадах пише, що з «Пресової Кватири» «вийшли згодом всі інші культурно-освітні організації січового стрілецтва»². За висловом мистецтвознавця В. Витвицького, «Пресова Кватира» стала «кузнею» мистецької творчості січовиків... У ній, як і в так званій «Артистичній Горстці», створювалася сприятлива атмосфера, в якій з сірих стрілецьких рядів добувалися талановиті сили»³.

Спочатку завданням УСС-ів було фіксувати події з життя стрілецтва на звичайній фотографічній пластинці та в малюнках, створювати карти тих місцевостей та шляхів, якими йшли, організовувати будівництво пам'ятників полеглим стрільцям. Згодом деякі аматори (зокрема Л. Новіна-Розлуцький і В. Дзіковський) почали записувати найважливіші події з життя УСС і започаткували стрілецьке літописання. Цю ідею УСС-ів підтримав член Бойової Управи І. Боберський. Він намагався організувати роботу та підтримував її фінансово з фондів Бойової Управи. Вже в першій половині 1915 р. Бойова Управа відправила як постійних співробітників Пресової Кватири журналіста Т. Меленя, який мав стати її головою, і О. Назарука, як постійного дописувача Бойової Управи⁴. Влітку 1915 р. в полі працювали поети і літератори – Роман Купчинський, Лев Лепкий, Іван Балюк, Василь Дзіковський; художники – Іван Іванець, Осип Курилас, Лев Гец, Юліан Назарак, Осип Сорохтей, Михайло Гаврилко; фотографи – Теофіль Мойсейович та Василь Оробець. Представники «Артистичної Горстки» стали ініціаторами створення стрілецької атрибутики – прапора та однострою. Створенням проектів військової форми займався Левко Лепкий. Він прагнув створити форму, наближену до вбрання європейських

¹ За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964... С. 411.

² Цит. за: Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців... С. 30.

³ Там само. С. 30.

⁴ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918... С. 292.

армій¹. Так, вперше в українській історії, замість січових стрічок, історичного козацького одягу, шапок зі шликами, жупанів і шароварів та вишиваних сорочок була сформована нова військова форма. Згодом, ці зразки можна побачити на картинах батального жанру, де український січовий стрілець за формою відрізняється від австрійського військового².

Одним з головних напрямків діяльності «Пресової Кватири» УСС стала видавнича справа, яка започаткувала появу української військової преси та розвиток стрілецької карикатури та гумористики. Сатирична графіка миттєво та гостро реагувала на всі історичні події в тогочасному суспільстві. Активізація політичної боротьби на теренах Галичини не залишалася поза увагою сатириків. Про це свідчить те, що з 1915 по 1917 рр. були видані такі гумористично-сатиричні видання: «Самохотник» (вийшло 35 номерів), «Самопал» (від травня 1916 р. вийшло три номери), «Бомба» (з 1916 р. – два номери), «Усусу» (1916-1917 рр. вийшло сім номерів). Першим з цих журналів вийшов «Український самохотник», який і надалі виходив у Коші Легіону УСС із червня 1915 до лютого 1918 р. Цей часопис містив в собі інформацію зі стрілецького життя: гумористичні оповідання, дотепні анекдоти, поетичні твори та усмішки. Це видання мало багато ілюстрацій та сатиричних малюнків. До малюнків редактори додавали широкі коментарі чи хронікальні замітки.

З осені 1915 р. до літа 1917 р. Пресова Кватира працювала безперервно. За цей час було зібрано велику кількість фотографічного матеріалу, написано та опубліковано багато спогадів, нарисів, оповідань зі стрілецького життя. Художники створили багато картин з побуту УСС, портретів старшин, воєнних пейзажів. Тоді ж з'явилася велика кількість стрілецьких пісень³.

Саме в Коші працювали над поглибленням загальної освіти та національної свідомості стрілецтва. Був розроблений статут Кошової Пресової Кватири, згідно якого робота розподілялась на 8 відділів: письменників-

¹ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин... С. 39.

² Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців... С. 30-31.

³ Там само. С. 292.

дописувачів, співаків, музикантів, художників, різьбярів і малярів, фотографів, науковий, видавничий та економічний¹. Ці відділи охоплювали всі аспекти стрілецького життя у Коші.

Безпосередня активна освітня діяльність Кошової Пресової Кватири розпочалася заснуванням читальні і бібліотеки. Започаткував цю справу гурток стрільців під проводом Василя Даниловича в Горонді на Закарпатті. В бібліотеці можна було запозичувати книжки, читати часописи, проводити відчити. Наново оживив бібліотеку підхорунжий Степан Чумак, який збирав додаткові фонди, знаходив переплітників, сам займався оправою книжок. Бібліотека забезпечувалася літературою та пресою, як за допомогою українських інституцій, так і за рахунок самого стрілецтва. Саме тоді, бібліотека стала не тільки навчальним осередком, але й місцем товариських зустрічей кошовиків. Вдень всі мали доступ до книжок, часописів, кожен міг прийти і пограти в шахи. На стіні завжди висіла карта бойових дій. У квітні 1916 р. бібліотека нараховувала близько 600 книжок. Книжки в бібліотеці були переважно українською мовою, але в меншій кількості були на німецькій та польській мовах. Бібліотечні фонди постійно поповнювалися, але ж при цьому, всеодно, відчувалася нестача книг, бо вони мали великий попит у стрілецтва. За бібліотеку відповідав скарбник Бойової Управи професор І. Боберський та вістун А. Лушпинський. При переїздах Коша в іншу місцевість, книжки переміщувалися в скрині. Існувала також бібліотека серед фронтових частин УСС, яку переносили в ранцях та передавали з рук в руки, щоб читати в окопах. Навіть, коли група УСС-ів втікала з російського полону, то взяла з собою бібліотеку, яку там вдалося зібрати².

Осип Назарук так описує своє перебування в бібліотеці Пресової Кватири: «Крім канцелярії оглянув я передовсім бібліотеку. Незвичайно цікаво було для мене побачити, чим цікавиться ця модерна «Січ», що за твори вона возить з собою. Між іншим знайшов я в січовій бібліотеці твори українських авторів:

¹ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба... С. 230-231.

² Кузьмович К. Духовне життя в Коші УСС // Діло. 1916. Ч. 104. 23 квіт. С. 5.

Антоновича, Винниченка, Гоголя, Грінченка, Грушевського, Драгоманова, Кобилянської, Куліша, Нечуя, Руданського, Франка, Шевченка та інших. З перегляду бібліотеки був я вельми вдоволений. Белетристично - публіцистичний склад січової бібліотеки пояснюється тим, що вона призначена для людей, які вернулися з поля битви на спочинок і тяжкої лектури читати не можуть. В бібліотеці був великий рух. Наші молоді інтелігенти рвалися за книжками поруч гуцульських хлопців. Приємно було дивитися на це»¹.

При читальні був заснований «Викладовий Кружок», який став осередком просвітницької роботи серед стрільцтва. Його засновником став Осип Назарук. 17 червня 1915 р. відбулося перше засідання. Планувалося, що кожен учасник виступатиме з доповіддю на актуальне для того часу питання. Після виступу відбуватиметься детальне обговорення доповіді. Гурток мав свою протоколову книгу, в яку вписувалися, як доповідачі, так і зміст дискусій, склад присутніх². Зокрема, розглядалися такі теми: «Чи зменшувати наплив молоді до середніх шкіл, чи ні?», «Дещо про стрілецьку пісню», «Відношення молоді до української суспільності», «Жида», «Війна і соціальна політика», «Економічна і національна неволя закордонної України»³. Можна побачити, що тематика «Викладового кружка» набувала різнопланового характеру: розглядалися соціальні, економічні, культурні питання, які могли б зацікавити будь-яку освічену, небайдужу до життя свого краю людину.

В стрілецькій Коші були започатковані курси для неграмотних стрільців. На заняття добровільно записалися 60 стрільців, а ще декількох примусовим наказом записала Кошова управа. Викладачами на курсах для неграмотних були: Л. Лісевич, Г. Кадлубицький, Я. Кобилянський. Заняття проводились в місцевому шкільному будинку. Кошова управа надала підручники та шкільне приладдя для учнів. Володимиром Старосольським був організований «Комітет загального Добра», який допомагав, як курсам неграмотних стрільців, так і

¹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців... С. 7-8.

² Кузьмович К. Духовне життя в Коші УСС... С. 5.

³ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба... С. 232.

заснував такі ж курси для неграмотних селян, які вів народний вчитель Михайло Мокрий. Щоправда, з неграмотних селян знайшлося лише 10 бажаючих навчатися¹.

Однією з освітніх структур, притаманних стрільцтву, була «Етапна гімназія». Свою роботу вона розпочала з курсу для неписемних стрільців, а в травні 1915 р. було засновано гімназійні курси. Вони стали називатися «Етапною гімназією». Засновником гімназії став Степан Прідун (кандидат філософії віденського університету). Найголовнішим завданням курсу, на його думку, було: «Відсвіжити розум молодих людей, повернути їм попередню благородність і чистість почувань, вивести їх на якийсь час з тої одчайдушності, яка опановує цілу істоту людини на місці вічної небезпеки, та використати час, присвячений зміцненню фізичних сил, на відпочинок духа й серця»². У роботі «Етапної гімназії», можна виділити три періоди. Перший період – припадає на час від заснування курсу в Замковій Паланці до часу переселення Коша до Галичини. Другий період – переміщення Коша від Камінки до Свистільник. Третій період – продовжувався в Свистільниках³.

На першому етапі, через важкі бої на Маківці, в Коші збільшилася кількість поранених стрільців. Між стрільцями, які одужували, знаходилося дуже багато гімназистів. Тому у Степана Прідуну з'явилася думка утворити для них курс, у якому вони могли б повторити шкільний матеріал та набути собі нових знань. Учнів було близько 30⁴, навчання відбувалося в одній з кімнат стрілецької казарми, де посередині поставили стіл та лави навколо нього. Займалися з ранку до вечора з перервами, які відводилися на стрілецькі збірки, вправи, обід та вечерю. Класи були комбіновані й учні старшого класу ходили завжди на лекції молодшого класу. В гімназії вивчали математику, латинську та німецьку мови, логіку та психологію. Ці курси викладав Степан Прідун. Інших предметів не

¹ Кузьмович К. Духовне життя в Коші УСС... С. 5.

² Прідун С. Гімназія Українських Січових Стрільців // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 97. 7 трав. С. 305.

³ Там само. С. 305.

⁴ Прідун С. «Стрілецька гімназійка» // Діло. 1916. Ч. 105. 26 квіт. С. 1.

було, як і вчителів. Існували певні складнощі з підручниками. Їх можна було роздобути поблизу Мукачева і всі видання були на угорській мові. Один з стрільців-гімназистів так згадує своє навчання: «Як я був в полі, то не боявся ні москалів, ні куль, ні чого іншого; чого ж лякатися отих авторів, або оцих математичних правил?»¹. З відходом у поле й одночасно переселенням цілого Коша до Галичини навчання на якийсь час перервалося й тим самим завершився перший етап існування курсу.

На другому етапі, кількість учнів зросла, але погіршилася якість освіти. За чотири місяці був, може, тільки один місяць навчання. Учні було 147², учителів вісім. Кількість, як перших, так і других, постійно змінювалася. Гімназія ділилася на два курси, один для «старої війни» – під управою С. Прідун, де викладали також Іван Гуцуляк, Іван Дідик, фізику викладав Юліян Гірняк, який був директором збірної «Етапної гімназії». Навчання «старої війни» відбувалося на кватирах. А коли, наприклад, як у Камінці, не було відповідних кімнат, то учні самі відремонтували собі одну недобудовану хату й там слухали лекції³. Інший курс – для «нової війни» знаходився під керівництвом професора української гімназії у Львові Сави Никифоряка. Обидві «війни» стояли окремими таборами: у серпні 1915 р. в Камінці й Дубині, а в вересні в Майдані й Боднарові. У жовтні вони зійшлися в Гнильчу разом, але довго не пропрацювали, бо «нова війна» виїхала у поле. Новобранців навчали: Сава Никофоряк, Микола Венгжин, Федь Вишиваний, Юліян Мінко, Антін Жила, Степан Прідун і Никифор Гірняк. Навчання новобранців відбувалося «по-сократівськи»: під відкритим небом, у садку або гаю, чи під церквою або на дзвіниці, а в разі негоди – в хаті. Однак, попри всі зусилля – на науку залишалося дуже мало часу, бо більше часу приділялося військовій справі та стрільці-учні дуже стомлювалися. Така ситуація з навчанням спостерігалася в Камінці, у Боднарові, не змінилася і у Гнильчу. З Гнильча, професор української гімназії в Рогатині Лев Смулка,

¹ Прідун С. «Стрілецька гімназійка»... С. 1.

² Прідун С. «Стрілецька гімназійка» // Діло. 1916. Ч. 106. 27 квіт. С. 1.

³ Прідун С. Гімназія Українських Січових Стрільців... С. 306.

переніс стрілецький Кіш до Славятина, а звідти до Свистільник. У Славятині не було навіть часу розібрати скриньки з книжками, як прийшлося вже вирушати¹.

Певними успіхами відзначився третій етап гімназійного курсу, який тривав під час побуту в Свистільниках і був значно інтенсивнішим та завзятішим, ніж попередні. В цей період, увесь Кіш трохи відпочив і став повертатися до спокійного життя. Користуючись спокоєм на стрілецькому фронті, вояки використовували кожну годину для навчання. Цілу зиму навчання відбувалося по квартирах вчителів, де проводилися заняття, як для старих гімназистів, так і для новобранців, що в Гнильчу вийшли в поле. Навесні займалися на свіжому повітрі. По закінченню навчання пропонувались іспити. За весь час свого існування до іспитів було допущено майже одну сотню стрільців і не було випадку, щоб хтось не склав іспиту, багато було й таких, що складали іспити з відзнакою. На 1916 рік в гімназії нараховувалося 53 учні². Викладачі: Юліан Мінко, Антін Лотоцький, Іван Гуцуляк, Іван Дідик та Степан Прідун – намагалися охопити всі предмети. Вивчали: українську, грецьку, латинську, німецьку мови, історію України, математику, фізику, природознавство, психологію, логіку, історію філософії, стародавню історію. Кожної середи відбувалися лекції з «Історії України», які проводив Микола Аркас. До них долучалися всі вільні від служби стрільці. До занять приєднувалися і семінаристи, які ходили на всі предмети, крім латинської та грецької мови³.

Стрілецтво пам'ятало про необхідність освіти навіть знаходячись у полоні. Як згадував січовик Михайло Савчин, стрільці, які навесні 1917 року перебували у російському полоні в містечку Дубовики, підтримали ініціативу четаря Кучабського організувати систематичні курси з різних предметів. Адже, як зазначалося: «Нас бо жде праця в Україні, тому невільно нам марнувати часу»⁴. Викладачами у полоні стали: Андрій Мельник, викладав політичну економію;

¹ Прідун С. «Стрілецька гімназійка»... С. 1.

² Прідун С. Гімназія Українських Січових Стрільців... С. 307.

³ Угрин-Безгрішний М. «Етапна гімназія» Українських Січових Стрільців. Рогатин: Журавлі, 1928. С. 21.

⁴ Савчин М. В російському полоні. Спогад УСС // За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964. / За ред. С. Ріпечького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 221.

Іван Чмола, викладав географію України; Роман Сушко, викладав кооперативний рух; Василь Кучабський, викладав історію України. Старшини УСС написали працю «Муштровий впоряд для піхоти», якою згодом користувався корпус Січових Стрільців¹.

Отже, можна зробити висновки, що легіон УСС мав у своєму складі значний відсоток інтелігенції (приблизно 35 %)², яка вже з перших днів своєї служби сприяла організації мистецького та освітнього життя. В польових умовах працювали: хор, фотографи, художники, зароджувалися стрілецькі пісні. В Коші розпочала свою роботу Пресова Кватира, зароджувалося стрілецьке літописання. Але ж, для розвитку громадсько-освітніх структур потрібні були більш гарні умови. Це й місце для навчання, і підручники, і наявність викладачів. Тому найбільший розвиток таких структур відбувався саме в Коші. Це такі осередки, як читальня, бібліотека, «Викладовий кружок», курси для неграмотних стрільців та селян.

¹ Савчин М. В російському полоні. Спогад УСС... С. 221.

² Кузьмович К. Духовне життя в Коші УСС... С. 5.

РОЗДІЛ II. МИСТЕЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТІЛЬЦТВА

2.1. Образотворче мистецтво

Поява стрілецької карикатури невід'ємно пов'язується з гумористично-сатиричними часописами, які виходили з 1915 по 1917 рр. Вони видавалися в рукописному вигляді, обов'язково ілюстровані карикатурами¹. І. Іванець, стрілецький живописець стверджував: «У час важких подій лише стрілецька карикатура була символом позитивних рис української вдачі і погідності, так званий сміх крізь сльози»². Першими друкованими роботами стали ілюстрації О. Куриласа до поеми Р. Купчинського «Новініада». Вона була надрукована в 1915 р. в с. Замкова Паланка в єдиному екземплярі. В ній описувалося життя стрільця Л. Новіни-Розлуцького. Поряд з текстом поеми були розміщені графічні ілюстрації, в яких головний герой зображувався в комічних ситуаціях. Саме ці карикатури, майстерно намальовані О. Куриласом, висміювали пихатість, гордовитість і непридатність деяких стрільців до життя в військових умовах³. 21 липня 1915 р. стрілецькі карикатури почали публікуватися і в журналі «Самохотник». Він вперше був виданий в селі Кам'янці, де на той час перебували стрільці. Пізніше 21 січня 1916 р. у співпраці з літературно-мистецьким товариством «Артистична горстка УСС» вийшов сатиричний часопис «Бомба». Це було рукописне видання з наліпленими оригінальними ілюстраціями-каркатурами, які намальовали: Л. Лепкий, І. Іванець та М. Оробець⁴. За словами А. Лотоцького: «Журнал являв собою пошарпані, подерті, заяложені сторінки, але перше, що впадало в око це карикатури. Вони справді дуже вдалі»⁵. Інший стрілець, сотник О. Думін зазначав щодо цього видання: «... І хоча журнал

¹ Кузьменко Т. Мистецько-художня творчість українських січових стрільців у контексті розвитку національної культури першої чверті ХХ століття... С. 97.

² Іванець І. Стрілецька карикатура // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 3. С. 6.

³ Назарук О. Преса «Українського Січового Війська» // Червона Калина: літературний збірник «Українського Січового Війська» / під ред. М. Угриня-Безгрішного. Львів: Кіш «Українських Січових Стрільців», 1918. С. 67.

⁴ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918 рр... С. 324

⁵ Лотоцький А. Критичні замітки // Червона Калина. 1917. С. 27.

з'явився в манускрипті, проте був чудово оформлений, з наліпленими оригінальними ілюстраціями»¹.

Через гумор та сатиру зображувалось стрілецьке життя з усіх його боків, стрілецькі часописи виражали чіткі політичні позиції стрілецтва. Кожен з карикатуристів мав особливості у своєму стилі малювання. Один із стрілецьких живописців І. Іванець, так характеризує особливості в роботі свого побратима: «Художник Сорохтей – природжений карикатурист, основна увага в роботах якого сконцентрована на конкретних зображеннях, він витончений митець графіки, є в нього велике почуття лінії карикатури, що він виконує тушшю і пером є доволі оригінальні, стають монументальними через свою якість та велике почуття форми»². Крім яскравого самобутнього художнього таланту, багато стрільців мали достатньо високий рівень фахової підготовки. Так випускниками відомої Краківської Академії Красних мистецтв були О. Курилас, О. Сорохтей, Ю. Назарак³.

Ідейно-художнім лідером осередку художників УСС став О. Курилас. Він був призначений до штабу полкового командування із перших днів перебування в Легіоні та відкрив там художню майстерню⁴. Саме в ній з під пензля талановитого стрільця виходять такі відомі картини як: «Битва на Лисоні», «Маківка», «Поранений», «Забитий стрілець», «Старшини під вікном», «Над книжкою», «Село Соснів», «Селянська хата», «Батальйон над Стрипою», «Перепони на р. Стрипі», «Затори на Студинці», «Бій на Маківці», «Розстрільна УСС на Лисоні», «Після бою». Художнику було цікаво втілювати в своїх картинах як життя та побут стрілецтва, так і пейзажі прифронтової смуги. Військова тематика розкривалася в розлогіх краєвидах з батальними сценами. Як голова мистецького відділу Пресової квартири Легіону УСС О. Курилас брав участь майже у всіх січових виданнях. Серед них популярністю вирізнялися: «Самохотник», «Самопал», «Бомба», «Республіканський самохотник», де

¹ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918 рр... С. 324

² Цит. за: Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. С. 32.

³ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918 рр... С. 324

⁴ Іванець І. Стрілецька Карикатура... С. 6.

публікувалися його карикатури. Митець працював переважно з тушшю та папером. Саме для них характерна передача точності характерів зображуваних героїв, в поєднанні з доброзичливим гумором, алегоричністю. У своїх сатиричних роботах художник використовував широкий контур, умовну світлотінь та енергійну штриховку. Його карикатури – динамічні композиції зі складними ракурсами без зайвих деталей. Портрети-шаржі та карикатури супроводжувалися відповідними підписами¹.

Гостротою та популярністю користувалися саме політичні карикатури: «Солідарність Української Парламентарної Репрезентації», яка демонструвала боротьбу між українськими політиками, що шкодило загальнонаціональним інтересам; карикатура з зображенням українсько-польського братання після революції 1917 р., яка висміювала наївність українських політиків; багатофігурна карикатура на політичну тему «Бойова управа», яка вирізнялася виразною мімікою та емоційними жестами персонажів.

Малюнки О. Куриласа безпосередні та жваві, поєднувалися зі спостережливістю. В своїх роботах він завжди міг відкинути все другорядне, виділити найдотепніше та найголовніше². У деяких карикатурах художник робить головних героїв більшими за другорядних – «Парнас у Коші». Багато карикатур О. Куриласа сприймалися лише разом з текстом: «Розмова десятника УСС з австрійським офіцером», де австрійський офіцер пропонує стрільцю перейти в інші частини австрійської армії. Є динамічні карикатури, де наприклад, редактор стрілецького часопису «Червона калина» М. Угрин-Безгрішний стрибає через загорожу, тримаючи гроно калини в зубах, а з його волосся стирчить колючий дріт. І все це професійно зображено за допомогою експресивної лінії та різкої штриховки. Іноді, в своїх роботах О. Курилас для досягнення більш вираженого ефекту карикатур вдається до умисної деформації образів, збільшуючи голови, змінюючи форму та розміри частин обличчя – носа

¹ Михалевич В. Сатирична графіка художників Пресової квартири УСС – О. Куриласа та О. Сорохтея... С. 40-41.

² Кузьменко Т. Мистецько-художня творчість українських січових стрільців у контексті розвитку національної культури першої чверті XX століття... С. 10-11.

чи рота. Ще одним вдалим прийомом було використання зооморфізму в його роботах. Наприклад: поєднання людини та півня у карикатурі «Стрілецький шантекль». Дуже цікавою є ілюстрація в часописі «Новіада», на якій стрілець прощається зі своєю коханою. В ній через сатиру художник майстерно передав романтичні почуття героїв. Відомий стрілецький художник І. Іванець характеризував сатиричну творчість Куриласа так: «Карикатури О. Куриласа мають емпіричну легкість і живописну зручність. Він маляр із темпераментом. У його працях багато безпосередності, енергії. Художник він спостережливий, як ілюстратора його характеризує надзвичайна малярська пам'ять, як доказ – цілий ряд малюнків та портретів»¹.

Також О. Курилас працював над календарями та листівками. Його батальні нариси стали ілюстраціями тогочасних подій для майбутньої історії стрілецтва. Осип Курилас показав себе і як талановитий портретист. Він створив галерею портретів стрільців та старшин: С. Горука, Г. Коссака, О. Букшованого, Н. Гірняка, В. Дідушка, Р. Камінського, З. Носковського, Б. Гнатевича, М. Угрин-Безгрішного, О. Назарука, О. Левицького, Л. Новіни-Розлуцького, М. Гаврилка, О. Степанів та інших². З матеріалів у пресі та каталогів відомо, що упродовж 1915 року в польових воєнних умовах він виконав близько 200 олійних портретів головних командантів УСС³. Частина цих портретів та батальних полотен була опублікована в повоєнний період в «Літописі Червоної Калини». В цьому ж виданні було опубліковано серію графічних зображень зі сценами стрілецького побуту: «Стрілецькі типи в рисунках і малюнках». Крім того Курилас проілюстрував пісенний збірник «Стрілецька легенда». До таких стрілецьких пісень, як: «Бо війна війною», «Їхав стрілець на війноньку», «Ой видно село», «Ой та казала мати» було намальовано цикл акварельних картин⁴. У творчості О. Куриласа, крім портретів військових є декілька портретів жінок:

¹ Гордієнко В. Українські Січові Стрільці... С. 32.

² Литвин М. Військова еліта Галичини. Львів: І-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. С. 145.

³ Науменко К. Стрілецький маляр Осип Курилас // Український альманах. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2001. С. 289.

⁴ Кейван І. Нариси з історії української культури. Кн. 3. Українське образотворче мистецтво... С. 35.

«Евакуйована дівчина з Гнильча», «Дівчина з Пісочної», «Дівчина в народній ноші», «Бідна жінка»¹. У його портретах є і зображення мешканців сіл, у яких зупинялися стрільці. Це насамперет портрети «Ганнусі Кузьмишиної», «Марії Грищук», «Анни Смик і Касі Гладій», «Учительки Галі», «Кухня О. Кузьмича в Пісочній»². В цих портретах посилена увага до будівель, предметів побуту, природи. Всі ці портрети писалися з метою розповісти про складні аспекти життя українців в умовах воєнного часу.

О. Курилас активно працював також і у жанрі пейзажу. Він замальовував з натури місця, де проходив разом з військом – образи Галичини, спустошеної війною. Це були як пам'ятки народної архітектури: дерев'яні і муровані церкви, дзвіниці, руїни замків, старі українські хати, так і місця де стрілецькі загони залишалися на постій³.

Для таких олійних пейзажів, як «Затори на Студинці», «Перепони над Стрипою» та «Село Соснів» прототипом для написання стали прифронтові села Бережанщини та Опілля. В цих картинах поєднується творчість з психологічним та аналітичним факторами. У картині «Село Соснів» автор вдається до трансформації зображуваного простору, кольору, будує малюнок краєвиду кольоровими площинними смугами, вказуючи на те, що навколишня реальність є складеною з багатьох чинників. Поверхню землі він змальовує різкими рельєфними мазками та в вохристо – коричневих тонах з додаванням рожевих та блакитних відтінків. Так О. Курилас підсилює відчуття, що суха, позбавлена життя земля – це образ воєнного лихоліття⁴.

Є картини з зображенням багатопланових панорамних краєвидів. Так, у пейзажі «Затори на Студинці» на перший план виходять детально промальовані вершини пагорба, вкриті залишками снігу та сухої трави, на наступному плані – схил пагорба та фігури стрільців. Ще одним планом композиції є небо, якому

¹ Рожак-Литвиненко К. Портрет у творчості Мистецького угруповання Українських Січових Стрільців... С. 317.

² Там само. С. 317.

³ Рожак-Литвиненко К. Пейзажні та побутові мотиви у творчості художників – Українських Січових Стрільців... С. 205.

⁴ Там само. С. 205.

відведено на картині досить невелику частину простору. На схилах пагорба видніються обриси сільських хат. О. Курилас не виділяє домінантні фігури цієї картини, а в цілому, ніби одним поглядом, змальовує звичайну природу та січових стрільців на її фоні. Вигини стежок, пагорби, дахи хат вдалині, плями розталого снігу – усі ці образи привертають увагу, спрямовуючи нас углиб композиції та дозволяють сприймати цю картину цілісно. Митець у цій роботі використовує переважно натуральні відтінки, відмовляється від живописних ефектів, але при цьому в повному обсязі використовує світлотіньові прийоми.

Значний інтерес представляють собою соціально-побутові пейзажі О. Куриласа. У таких невеликих замальовках, як: «Пейзаж з Іванівки», «Вид із с. Потік на Рогатин», «Пейзаж з хатами. Благодатна» художник «задокументував» щоденне життя та побут простих селян. Також в його картинах зображено і побут стрільцтва з місць постою. Це такі картини, як: «Зарізали поросю», «Стрілець на варті», «Зміна варті», «Погоріла», «Бездомні», «Убитий стрілець біля хреста». Ці твори представляють так званий «соціальний» пейзаж. Вони проникнуті простими образами та деталями. Іноді такі роботи на тему повсякденного життя наповнені ліричними, піднесено романтизованими мотивами: «Чуєш, брате мій», «Стрілецька квартира», «Прощання». Вони передають особливу духовну атмосферу в стрілецькому середовищі¹.

Роботи О. Куриласа як пейзажиста неодноразово позитивно відзначалися художніми критиками. Його картини були представлені на виставці стрілецьких творів 15 вересня 1918 року у Львові. Тогочасний мистецтвознавець В. Залозецький так відгукувався про роботи О. Куриласа: «Краєвиди Куриласа є суб'єктивними відбитками мальовничих витинків реального світа... І не запускається Курилас у непевні дороги найновіших течій експресіонізму. Своїм артистичним темпераментом він належить до попередньої генерації

¹ Рожак-Литвиненко К. Пейзажні та побутові мотиви у творчості художників – Українських Січових Стрільців... С. 206.

імпресіоністів. Його образи се композиції красок, полягаючи на контрастах і кольористичних інтервалах»¹.

Майстром батального живопису прославився стрілецький художник І. Іванець. Ще до початку війни він навчався малярству в приватній школі польського художника-баталіста С. Качора-Батовського у Львові і на курсах Львівської художньо-промислової школи. В цих навчальних закладах молодий митець навчився відтворенню динаміки баталій, майстерно змальовувати коней, що посприяло його творчості у фронтових умовах². Батальні композиції І. Іванця формувалися під впливом батального малярства кінця XIX-початку XX ст., проте згодом, у своїх творах він враховував, що у Першій світовій війні змінився характер баталій. Зокрема, зникла їхня панорамність, масштабність, певна «театральність»³. В своїх картинах він враховував саме тогочасні реалії, тому що сам приймав участь у боях. В 1914 році він був мобілізований до Легіону Українських січових стрільців та пройшов у його лавах всю Першу світову війну, зумів поєднати свої щоденні військові обов'язки з художньою творчістю⁴. Безпосередня участь у бойових діях допомагала художнику відтворювати реальну атмосферу військових сцен. Спочатку молодий художник виконує батальні та побутові сцени з одним або двома персонажами, або зображує людей в оточенні військових атрибутів. Згодом він зображує більш складні сцени боїв кінноти, у яких він передає синхронність та велич руху людських тіл і коней, влучно відтворює динамічність битви. При цьому до кожного зображення Іванець додає оригінальну систему штриха⁵. На початку 1915 р. І. Іванець стає одним з ініціаторів створення «Пресової квартири УСС», працює художником-ілюстратором періодичних видань та фронтовим кореспондентом, займається організацією масових заходів, стає одним із засновників та провідним художником у гуртку митців-баталістів⁶. На цьому етапі своєї творчості

¹ Залозецький В. Вражіння з вистави У. С. С. у Львові // Діло. 1918. Ч. 248. 31 жовт. С. 4.

² Яців Р. Іван Іванець: великий інстинкт життя... С. 124.

³ Іванець І. Батальне малярство (з нагоди відкриття військового відділу в Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові) // Назустріч. 1936. 1 лист. С. 1-2.

⁴ Яців Р. Один із Пресової Квартири... С. 35.

⁵ Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців... С. 33.

⁶ Іванець І. Двадцять літ тому // Українське юнацтво. 1935. № 5. С. 72.

І. Іванець здебільшого малює побачене – фрагменти боїв або образи стрільців, переважно вершників. Незалежно від засобу зображення, будь то – живопис, графіка чи фотографія – автор відтворює атмосферу військових дій. Саме такі картини – як: гуаш «Кіннота», акварелі «Сутичка» та «У завію», малюнки олівцем «Вершники», «Коні коло хати». Це здебільшого ескізи, невеликі за розміром замальовки, в яких виражена експресивна манера та узагальнений спосіб творчості митця. Художник не прагне до точного зображення деталей, він малює драматичні події та будні стрілецького життя, які об'єднувалися мотивами національно-визвольного руху. Сам автор так оцінював свої картини: «Війна – це ж найбільше напруження людських зусиль і пристрастей, вона має крім негативних сторінок і свої високі позитивні етичні і естетичні вартості. В стражданнях і боротьбі цементувалися культури народів»¹.

Мистецтвознавець та друг І. Іванця – В. Ласовський так писав про творчість цього стрілецького художника: «Баталістика І. Іванця була справою припадку, справою його участі у війні, а найголовнішим фактором став сентимент з національних мотивів»². Своєрідний «репортерський» підхід до створення батальних картин та робота у польових умовах не дозволяли майстру виконувати багатофігурні, монументальні композиції з великою кількістю деталей, характерних для батального жанру. В своїх батальних роботах І. Іванець досягав особливої напруги, яка набувала виняткового драматизму в окремих деталях. Для манери художника був характерний експресивний ритм ліній та плям, завдяки якому створювалася динаміка рухів коней та вершників, які немовби зливалися у вихорі битви. При цьому художник з майстерністю вимальовує пози і жести вершників, гармонійно вписує фігури у формат аркуша. Поверхню землі – передають хвилясті мазки, а виразна об'ємна лінія є постійним засобом композиційної будови твору та неодноразово підкреслює наявність професійної художньої освіти І. Іванця. Сам талановитий стрілецький художник, відносив свою творчість 1914-1918 років до модерного малярства, за основу

¹ Іванець І. Війна і образотворче мистецтво // Наші дні. 1942. № 3. С. 1-2.

² Ласовський В. Баталіст поневолі // Назустріч. 1935. 15 черв. С. 3-4.

якого взятий імпресіонізм. Популярний в ті роки кубізм та футуризм Іванець відкидав, не вбачаючи в них творчого потенціалу та надавав перевагу саме малярству, яке базувалося на безпосередньому спостереженні природи¹. Найбільш відомими стали такі його картини, як: «У похід», «Допомога селу», «Атака кінноти», «Стежа».

Ще одним талановитим стрілецьким художником був Ю. Назарак. Восени 1915 р. він загинув у бою, проте його картини: «Бій під Семиківцями», «Барабанный вогонь російської артилерії в Семиківцях» стали відомими.

Автором чисельних акварелей та малюнків став Л. Гец. З літа 1915 р. він створив близько 300 малюнків на стрілецьку тематику². Перші малюнки і графічні портрети цього митця були розміщені у 1916 р. в часописі українського студентства «Шляхи». Це були портрети стрільців В. Дідушка, О. Навроцького, О. Левицького, О. Будзиновського. Одним із вагомих досягнень Лева Геца було видання у 1917 році «Антології стрілецької творчості», де на кожному аркуші зображені оригінальні малюнки, графічно оздоблені тексти. Вона стала образотворчим літописом історичних подій Українського легіону. Сам Лев Гец її створення згадує так: «120 картонів з сточеними краями, фахово опрацьованих у шкіру, коштували 4 роки праці у вільний від служби час... Це єдина праця із залюбленням в мистецтві, яка здатна знівелювати різні неприємності. Було нас тоді троє: Лев Гец, Василь Бобинський і Володимир Крижанівський. Перший – маляр, другий – поет, третій – музикант. За моїм почином задумали ми видати книгу мистецьких творів, воєнної музики, ручно друковану мною і мною теж ілюстровану»³. Багато ілюстрацій Л. Геца з «Антології стрілецької творчості» було відображено на листівках. Це такі малюнки як: «Отаман Гриць Коссак», «Мандрівка років», «З огню», «Віч-на-віч смерті», «Могила», «Одчай».

Видатним стрілецьким графіком-сатириком був О. Сорохтей. Перебуваючи на службі в УСС, він починає свою діяльність з того, що малює

¹ Рожак-Литвиненко К. Теми й образи Українського Січового Стрілецтва у творчості Івана Іванця... С. 93

² Литвин М. Військова еліта Галичини... С. 146.

³ Гах І. Творчість Січових стрільців: книга, яку чекали 100 років. URL: <https://zbruc.eu/node/104530> (дата звернення: 26.02.2024).

дружні шаржи на побратимів, стрілецьку старшину, політичних осіб, священнослужителів та карикатури, пов'язані зі стрілецьким життям. Персонажі О. Сорохтея дещо відрізняються від інших персонажів стрілецьких карикатур. Вони зображені в своєрідній стилістиці, коли пластичність, вишуканість ліній несподівано передає характер героїв. Точною лінією майстер окреслює постаті та обличчя сатиричних героїв. Роботи О. Сорохтея були близькі до модернізму та експресіонізму, деякі навіть вбачали в його роботах японський мінімалізм¹. Технічні, м'яко трактовані роботи підкреслювали саркастичну злободенність та одночасно, незважаючи на військове оточення, ці роботи пронизані позитивним настроєм та красою. У своїх роботах художник використовував вугілля, перо та туш, але навіть такими нескладним знаряддями, він досягав успіху. У його «портретах зі стрілецького записника», виконаних на папері в клітинку впродовж 1917–1918 рр. постали образи стрільців, які трансформуються через суб'єктивне їх сприйняття художником². Він виокремлював найхарактерніші та відкидав другорядні риси зовнішності своїх персонажів, при цьому часто нехтуючи анатомічними пропорціями. Це проявлялося в деформації облич і фігур персонажів. Наприклад, у дружнім шаржі на полковника УСС Г. Коссака (1916 р.) можна побачити незграбну постать з собакою³. Художник-січовик І. Іванець так описує творчість свого колеги: «Художник Сорохтей – природжений карикатурист. Він витончений митець графіки, є в нього велике почуття лінії карикатури, що він виконує тушшю і пером, є доволі оригінальні роботи, які стають монументальними через свою якість та велике почуття форми»⁴. О. Сорохтей залишив велику кількість своїх карикатур, які потім навіть використовувалися авторами воєнних та повоєнних видань.

Видатним стрілецьким живописцем був і Ю. Буцманюк, який під час Першої світової війни став членом «Артистичної горстки» Українських січових стрільців і на той час вважався художником з досвідом створення

¹ Михалевич В. Сатирична графіка художників Пресової квартири УСС – О. Куриласа та О. Сорохтея... С. 41.

² Іванець І. Вистава стрілецьких пам'яток // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 2. С. 3-4.

³ Михалевич В. Сатирична графіка художників Пресової квартири УСС – О. Куриласа та О. Сорохтея... С. 42.

⁴ Гордієнко В. Українські Січові Стрільці... С. 32.

монументальних розписів. В 1915 р. безпосередньо на фронті він створив два портрети австрійського генерала Р. Дрди та дві копії портрета австро-угорського військового представника, генерала дивізії Г. Фляйшмана. У своїх спогадах він пише: «Я працював як маляр, світливець і репортер Бойової Управи. Вже в грудні 1914 р. появилися в часописах мої світлини з фронту в Бескиді, а в січні 1915 р. вийшла серія моїх стрілецьких карточок. У команді бригади отаман Коссак запропонував ген. Дрді, що я намалюю його портрет, що я зробив. Ген. Дрда зрадів своїм портретом і післанцем післав його своїй дружині до Відня. Опісля я намалював ще один портрет ген. Дрди для Бойової Управи. Одночасно я став світлити. Однією з перших була світлина кубанських козаків, яких полонив чотар Т. Ковалик. Світлина поміщена в альманаху УСС»¹. У січні 1916 р. Ю. Буцманюк написав олійний портрет австрійського полковника А. Шавмбург-Ліппе². Він створив цикл малюнків, які описували стрілецький побут з часів перебування Легіону у селі Горонда. За його малюнками було створено цикл листівок, які були видані у Відні 1918 року Центральною управою УСС. На них були зображені ключові бої українського Легіону у 1914-1918 рр.: «Побідний похід на Болехів», «На чаті під Болеховим», «На горі Ключ», «Старшина виряджає сотні», «На горі Кічерка у Славську», «На Бескиді». В своїх роботах стрілецький митець зміг одночасно поєднати тогочасні модерні тенденції з українською традицією. Саме у портретному малярстві він використовував обмежену кольорову гамму з тонкими світлотіньовими переходами. В своїх портретах Ю. Буцманюк міг точно передати характерні риси людини.

Творчість стрілецьких художників постійно видавалася на сторінках стрілецьких видань. В. Оробець був автором багатьох графічних малюнків і заставок; Ю. Назарак намалював цикл живописних полотен на тему «Семиківської битви»; М. Талпаш, вістуні І. Ткачук та В. Розумович, підхорунжі Л. Лепкий та В. Старчук були ілюстраторами багатьох стрілецьких видань³.

¹ Юліян Буцманюк. Монографічна студія... С. 17.

² Рожак-Литвиненко К. Портрет у творчості Мистецького угруповання Українських Січових Стрільців... С. 315.

³ Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918 рр... С. 320.

Важливий внесок саме в «документування» історії Українського січового стрілецтва зробили фотографи: Т. Мойсейович, Ю. Буцманюк, І. Іванець, В. Оробець, Угрин-Безгрішний. Саме ці стрільці стали очільниками відділу стрілецької фотографії, якими опікувалася Бойова Управа. Було ще багато фотографів, які були причетні до цієї справи та зібрали дуже багато матеріалів. Так, у Відні на середину 1916 р. зберігалось близько 3000 негативів стрілецьких робіт¹. Цей досить значний матеріал, опрацьований стрільцями, умовно поділявся на мистецьку та немистецьку фотографію². Всі світлини відображали певні події з життя стрілецтва: його бойові походи, будні, свята, відпочинок. Стрілецька фотографія до сьогодні залишається цінним джерелом вивчення стрілецтва.

Незважаючи на тяжкі умови праці, серед мистецького осередку УСС працювали скульптор четар Михайло Гаврилко та різбяр Микола Цимбрила. Гаврилко закінчив Краківську академію мистецтв, був учасником конкурсу на пам'ятник Тарасові Шевченкові в Києві. Микола Цимбрила був відомим майстром декоративної різьби у гуцульському стилі. У середині 1915 р. Цимбрила при дорозі на Болехів викував на прямовисній скелі строфу з пісні «Ой у лузі червона калина»: «Машерують наші добровольці на кривавий тан – визволяти братів-українців з московських кайдан!»³. Також січовики займалися будівництвом пам'ятників загиблим стрільцям в Семиківцях над Стрипою та в Пісочній Жидачівського повіту.

Мистецька діяльність художників УСС змогла поєднати у собі батальний живопис, пейзажі, портрети, карикатури, листівки та фотографії. Усі ці роботи виконувалися різними художниками-стрільцями, в різних стилях та техніках малювання, митці мали різний рівень підготовки. Але ж, всі ці мистецькі твори були об'єднані стрілецькою тематикою та відображали реальний світ тогочасного вояка УСС.

¹ Українські Січові Стрільці, 1914–1920... С.14-159.

² Думін О. Історія Легіону Українських січових стрільців. 1914–1918 рр... С. 321.

³ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба... С. 239-240.

2.2. Музично-театральна та пісенна творчість.

У витоків створення оркестру духових інструментів Українських січових стрільців стояли молодіжні товариства «Сокіл» та «Січ». Товариство «Січ» з самого початку свого заснування мало свої невеликі оркестри духових інструментів, які у містах та селах виступали з концертами для населення. В. Пачовський зазначав: «... Ступає великий здвиг народу на вулицях нашої столиці. Перед ведуть отамани на вороних конях, а за ними музиченьки грають, а за ними марширують Стрільці Січові, а далі рядами Соколи та Січи з хоругвами, з бунчуками, з курінними отаманами на конях. Виступають парні під такт музики на вправи на середині вольної площі»¹.

Маршова музика та пісенна творчість січових стрільців сприяли виникненню у стрілецьких лавах багатьох музичних колективів. Майже у кожній стрілецькій сотні був свій хор. Проте січові стрільці потребували більш потужної музики – створення оркестру духових інструментів².

Перші спроби створити оркестр відбулися в 1914 році у місті Стрий. Організаторами цього стали Роман (Іван) Гринько та Роман Лесик. Однак, вони були вимушені, за наказом командування, їхати на Закарпаття³. Там у Замковій Паланці, на той час, перебував Кіш УСС. У вільні від служби години, Лесик та Гринько не полишали свою ідею створення духового оркестру та складали плани щодо його заснування. Нестача матеріальних засобів руйнувала усі їхні наміри. Але ж, вони плекали надію на те, що коли переїдуть до Галичини, то будуть мати більше інструментів⁴. І дійсно, як тільки Кіш було перенесено до Камінки біля Сколого, одразу почалася реалізація їхніх задумів. В серпні 1915 р. мистецький осередок Коша поповнився духовим оркестром під керівництвом підхорунжого Михайла Гайворонського⁵. Слід зазначити, що творчість Гайворонського з

¹ Онуфрик С. Ореста У.С.С-ів // Червона калина. Літературний збірник «Українських Січових стрільців» на 1934 р. Львів, 1934. С. 17.

² Хованець М. І. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві... С. 169.

³ Яцків М. До історії коша У.С.В. // Тим, що впали. Літературно-мистецький збірник. Кн.1. Львів, 1917. С. 162.

⁴ Гайворонський М. Стрілецька орхестра // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 67-68. 23 січ. С. 59.

⁵ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 27.

самого початку розвивалася як під впливом української культури, так і під впливом подій Першої світової війни. На початок заснування духового стрілецького оркестру в Коші Гайворонський мав серйозну музичну освіту: навчався грати на скрипці у Вищому Музичному Інституті ім. М. Лисенка, слухав музикологічні лекції у Львівському університеті, мав диригентську практику в хорах і оркестрах та багато композиторських робіт, які вже виконувалися і друкувалися в музичних мистецьких осередках¹.

Інструменти для оркестру знайшли за допомогою Селянського в селі Вовчинець біля Станіслава. За деякими їздили до міста Самбір у товариства «Соколів» та «Січей», де до війни був свій оркестр духових інструментів. Н. Гірняк доручив у Коші цю справу М. Угріну-Безгрішному та Ю. Рабію. Вони ж зайнялися й пошуком музикантів у Коші та тих, хто хотів стати ними². Контингент підбирався різний: як люди з музичною освітою, так і стрільці, які не вміли грати на духових інструментах, але виявляли бажання навчатися. До складу увійшли недавні студенти, члени сільських січових і сокільських оркестрів. На той час було знайдено 25 музикантів, які і утворили перший склад оркестру. Знайшли виконавців, які грали на флейті, кларнетах, перші труби, другі труби, альти, баси, басові труби, тромбон, ударні інструменти. Керівником оркестру був призначений Михайло Гайворонський, а Роман Лесик – диригентом³. Лесик був дуже талановитим, бо грав на всіх духових інструментах та віолончелі. Саме він займався навчанням музикантів. Вже одразу розпочали перші репетиції, а згодом і перші виступи оркестру. Найбільшу увагу довелося приділити виконавцям без спеціальної музичної освіти – селянам із січового оркестру в Лісниках, які були слабо підготовлені та виконували функції акомпанементу (баси, альти, ударні інструменти)⁴. Для повноцінних виступів бракувало нот для духового оркестру. На початку роботи духового оркестру з

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 20.

² Гайворонський М. Перша орхестра У.С.С. // Червона калина. Літературний збірник «Українських Січових стрільців» на 1935 р. Львів, 1935. С. 12.

³ Хованець М. І. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві... С. 170-171.

⁴ Там само. С. 171.

українського репертуару був доступний тільки «Сокільський марш» Я. Ярославенка. Тому Євгену Якимову та Михайлу Гайворонському доводилося інструментувати всі твори, які вони мали, під духовий оркестр. Особливо цього потребували твори українських композиторів: М. Вербицького, Д. Січинського та ін. Намагалися komponувати нові твори¹.

Влітку та на початку осені 1915 року лінія фронту посунулася на схід і стрілецький оркестр переїхав з Боднарова до Гнильча. Дорогою через села й місто Галич, куди переходили стрільці, оркестр весь час грав. Народ з великим захопленням й піднесенням вітав стрільців. М. Гайворонський так згадує про ті часи: «А наша оркестра грала марша, аж ноги рвали землю під собою. Груди подавалися вперед»². В Гнильчу для репетицій їм відвели хату-читальню – недобудований будинок навпроти школи, оббитий латами. Репетиції проводилися у дуже складних побутових умовах. Під час боїв музиканти працювали санітарами та підпорядковувалися наказам лікаря³. Незважаючи на такі складні умови, стрілецький оркестр запрацював дуже плідно. Стрільцями був розучений «Французький марш», а згодом заступник диригента підхорунжий Роман Лесик записав марш «Коломийковий похід», відомий йому з Перемишля. Наступним став «Сокільський марш» Я. Ярославенка, марші, які складалися із українських народних пісень, марші австрійської та німецької армій: «Марш Радецького», «Марш Гладіаторів», «Марш Нібелунгів» Р. Вагнера, «Альте Крігскамераден марш», який користувався неабиякою популярністю. Саме Гайворонський написав такі жалобні марші, як: «Перший Стрілецький похід», «Другий Стрілецький Похід», «В дорогу», «Стрипа-марш», «Їхав козак», «Народний» («Дівча в сінях стояло»), «За Україну», «Похоронний похід». Вже наприкінці першого тижня занять, оркестр січових стрільців виступив перед командуванням та виконав «Сокільський марш». Пізніше вивчили для виконання гімн «Ще не вмерла Україна», «Молитву», «Похоронний марш», «В'язанку

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 28.

² Боберський І. Стрілецькі пісні і труби // Діло. 1916. Ч. 75. 19 бер. С. 1.

³ Яцків М. До історії коша У.С.В... С. 162.

народних пісень»¹. Виконували також увертюри, танці, музику до богослужінь. В репертуарі були як твори українських, так і західноєвропейських композиторів.

Ще на початку свого формування стрілецький оркестр брав участь у різноманітних військових та громадських заходах. Так 23 вересня 1915 року оркестр приймав участь в освяченні могили січових стрільців, які полягли в боях у селі Вікторі біля Галича. 29 вересня 1915 р. на інспекції у стрільців перебував полковник Вараді. Про цей візит М. Гайворонський згадує так: «На вправах пригравала оркестра. Полковник висловив своє вдоволення й побажав їй як найкращих успіхів»². 4 жовтня 1915 року оркестр грав на службі Божій на честь іменин австрійського цісаря.

12 жовтня 1915 року оркестр з новими стрілецькими сотнями перейшов у Вівсю – на нове місце дислокації. Там дещо покращилися умови проживання та для репетицій оркестру був виділений шкільний зал. М. Гайворонський знайшов тут і поповнення – нових музикантів сокільського оркестру зі Стрия та інших оркестрів. До кінця 1915 р. склад оркестру збільшився з 25 оркестрантів до 30. Додалися побратими Гайворонського, які приймали участь в карпатських боях. Це був флейтист Євген Якимів, з Дідушкової сотні, Ярослав Скопляк та інші. В стрілецькому оркестрі служив також рідний брат Гайворонського – Петро, якому на той час виповнилося 16 років³. Полковник Коссак сприяв поповненню стрілецького оркестру новими музикантами та видав полковий наказ, згідно якого усі стрільці, які раніше грали в оркестрах, могли звернутися до диригента оркестру та поповнити склад музикантів. Таким чином, склад оркестру став гарно укомплектованим та мав у своєму репертуарі понад 60 музичних творів.

У 1916 р. на Різдвяні свята відбувся перший виступ на фронті в Тудинці над Стрипою⁴. Самі стрільці так згадують свій Різдвяний виступ: «Ви чули у нас на Різдво, як виглядають коляди, коли заграє їх оркестра на 30 інструментах. Всі

¹ Хованець М. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві... С. 172.

² Гайворонський М. Стрілецька оркестра... С. 59.

³ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 28.

⁴ Гайворонський М. Перша Оркестра УСС // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 12. С. 12, 14.

музикальні і немусикальні зрозуміли, що се щось гарного. Ми заграли п'ять коляд. Всіх зацікавило виведення коляди «Херувими Свят!». Се питома українська мелодія»¹.

Неодноразово оркестр виступав на фронті – між УСС-ми, австрійськими, мадярськими та німецькими частинами². Музиканти брали участь в військових переглядах, при вправах та на «парадах». Часто оркестр був задіяний в церквах під час богослужінь: у Львові, Перемишлі, Станіславі, Стрию та інших містах Галичини. У Станіславі оркестр січових стрільців дав два публічних концерти. Перший у кафедральній церкві під час архієрейського богослужіння, яке проводив Станіславський єпископ. Другий концерт стрілецької пісні для місцевого населення і представників австрійських військових команд відбувся ввечері того самого дня в залі готелю «Австрія». Під час виступів глядачі зустрічали духовий оркестр з радістю та натхненням. Андрій Бабюк, один із стрілецьких письменників, у своїй статті «Стрілецька пісня перед світом» так згадує про один із концертів духового оркестру січових стрільців у Станіславі у квітні 1916 р.: «В неділю 9 квітня 1916 року о год. 8 ранку духовий оркестр січових стрільців пройшов головнішими вулицями Станіславова з стрілецькими маршами. Саме це, справило величезне враження на мешканців міста, як українців, так і чужинців. О 11-й годині перед полуднем відбувався концерт духового оркестру в залі готелю «Австрії» для молоді всіх українських шкіл Станіславова. Треба було бачити, як під час виступу оркестру червоніли від запалу личка молодого покоління, як по кожній точці обсипували вони виконавців рясними оплесками та голосними – дзвінкими окликами «Слава». В серцях молоденьких хлопців та дівчат закарбувалися в пам'яті молоді стрільці зі своїми чарівними, повними завзяття та молодечого пориву піснями, яких дотепер представляли вони собі тільки в уяві. В неділю 10 квітня, точно о год. 19.30 вечора, розпочався головний концерт духового оркестру. Великий зал «Австрії» була переповнений публікою, а ще багато людей були змушені повертатись до

¹ Боберський І. Стрілецькі пісні і труби // Діло. 1916. Ч. 76. 21 бер. С. 1.

² Гайворонський М. Перша орхестра У.С.С... С. 14.

дому бо не було місць»¹. В той пам'ятний для стрільців день на концерті були присутні офіцери та інтелігенція як Станіслава, так і представники інших держав. Усім дуже сподобався концерт та виконавців вітали рясними, вдячними оплесками². Саме цей концерт показав, що стрілецька концертна діяльність не була суто аматорською, а мала ознаки професійного виконання.

З кінця 1916 до літа 1918 року Кіш і Вишкіл УСС стояли на околиці Миколаїва над Дністром. У музикантів виявлялося неабияке бажання до творчої праці, при тому, що вони постійно мали знаходитися на фронті, у Вишколі або в Коші³. Іноді, з'являлася можливість здійснювати поїздки на урочисті заходи. Так у 1917 р. з нагоди свята проголошення Української державності, оркестр УСС виїхав з концертом до Перемишля. В той день все місто супроводжувало оркестр. Одним з пам'ятних моментів для стрілецького оркестру стала зустріч з митрополитом Андреем Шептицьким, який повертався з заслання. С. Онуфрик, який був членом стрілецького оркестру, так згадує про ці події: «27-29 жовтня 1917 року митрополит приїхав посвячувати прапор УСС і пам'ятник УСС у Пісочній, де стояв Кіш. Оркестра грала тоді під час свята. Митрополит А. Шептицький дякував капельникові та вітався з кожним музикантом»⁴.

Опинившись у Наддніпрянській Україні, М. Гайворонський почав організовувати оркестри при інших полках. Йому допомагали молоді композитори та диригенти, учасники першого Стрілецького оркестру: Гриць Іванів, Геньо Якимів, Осип Кухтин, Данко Крижанівський, Юліан Форемиий.

Окрім військових оркестрів, у червні 1916 р. в мистецькому осередку УСС був організований «Кружок тамбуристів». До його складу увійшли стрільці, які до початку війни вміли грати на мандоліні, або гітарі і знаходилися у Січовому Коші. Чисельність гуртка доходила до 15 чоловік. Засновником гуртка був Володимир Ласовський. Саме він знаходив тих «знайомих-інтелігентів», які

¹ Хованець М. І. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві... С. 174-175.

² Бабюк А. Стрілецька пісня над Світом // Українське слово. 1916. Ч. 121. С. 2.

³ Гайворонський М. Перша Орхестра УСС... С. 14.

⁴ Онуфрик С. Оркестра Українських Січових Стрільців // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. Львів, 1933. С. 131.

вміли грати на музичних інструментах та закликав приєднуватися до гуртка. 11 червня відбулися перші збори, де уклали статут, ухвалили назву гуртка: «Кружок тамбуристів УСС». Головою обрали Ранчаковського, який ще до війни працював диригентом. Самого ж організатора гуртка, В. Ласовського було обрано касиром та писарем. Відомого різьбяр Роман Шавалу призначили відповідальним за інструменти, які він виготовляв та ремонтував. Якщо при заснуванні гурток мав лише два інструменти, то через незначний час їх стало тринадцять. Репертуар був різним: грали суто стрілецькі композиції, авторами яких були Ранчаковський, А. Баландюк, часто на виступах лунали і мелодії інших композиторів, народні пісні, серенади. Під час перебування Коша біля Рогатина та в Розвадові, головними слухачами були селяни, яким дуже подобалась гра – особливо виступи тамбуристів разом зі стрілецьким хором на Різдво. Ці виступи прикрашали традиційне свято як для стрільців, так і для місцевого населення¹. В тому ж 1916 році при оркестрі УСС були здійснені спроби організації струнного відділу, а саме, постав камерний склад (стрілецький квартет) в якому брали участь: Михайло Гайворонський, Роман Лесик, Ярослав Барнич та Антін Баландюк. Гайворонський мав свою скрипку, яку увесь час війни возив із собою².

Ще одним важливим культурно-мистецьким здобутком стрілецтва стали стрілецькі пісні. Зародились вони, як і оркестр, в серпні 1914 р., коли стрільці готувались до майбутніх походів, марширували під свій спів. Найчастіше співали такі пісні: «Стоїть явір над водою», «Ой, любив та кохав», «Ой, з-за гори чорна хмара встала», «Курилася доріженька», «Ой, там за Дунаєм», «Гей, там на горі Січ іде», «Гей, не дивуйте, добрії люде», «Кедь ми прийшла карта», «Летіла куля через гору». Вже, починаючи з того часу, стрільці пристосовували ці пісні до нових обставин, змінювали текст, або взагалі створювали новий текст, використовуючи стару мелодію. Майже всі пісні, які на початку діяльності використовували стрільці, були народного походження. Прикладом цього є

¹ Шкрумеляк Ю. «Кружок тамбуристів У. С. С.» // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 122. 29 жовт. С. 705.

² Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 31.

відома до нашого часу пісня «Гей, у лузі червона калина» на слова Степана Чарнецького. Прототипом її стала народна пісня «Ой зацвіла червона калина над криницею». Більшість стрілецьких пісень на той час утворювалися з закарпатських та лемківських мелодій, іноді навіть мадярських, на які накладався український текст. Такі пісні, як «Гей, ви стрільці січовії» та «Ой, сусідко» спочатку були для стрільців тільки жартівливими, потім розповсюдилися і стали виконуватися на концертах українських народних пісень. Але ж справжні стрілецькі пісні з'явилися наприкінці 1914 р., коли Юліян Назарак почав писати слова, а Михайло Гайворонський почав писати музику. Музика цих пісень була легка та доступна, не складна для виконання, а слова «виходили» із стрілецького життя та ставали його частиною. Ці пісні не писалися для хорово-концертних виступів і не втілювали складні композиторські задуми. Це були пережиті стрільцями події та настрої¹.

Найбільшого успіху в цьому було досягнуто у 1915-1916 рр. Це зумовлювалось тим, що в цей період російська армія була відсунута далеко на схід, а фронтові позиції близько шести місяців залишалися над Стрипою. Там склалося своєрідне мистецьке середовище, де між стрільцями відбувались сходи, проводились дискусії. До того ж зі Львова і Відня надходили нові книжки та видання. Здебільшого стрілецькі пісні народжувались у співпраці М. Гайворонського, Р. Купчинського і Л. Лепкого. Купчинському вдавалося дуже легко писати вірші. М. Гайворонський згадує: «З самих початків стрілецтва звертав на себе увагу Р. Купчинський своєю вмільстю і легкістю віршування: не було такого слова, до якого він не додав би рими. Вигадували, було, всякі слова, а Роман все дібрав пряму досконалу риму. Зразу несміло, а відтак таки признався був у стрілецькому Коші, що пише поезію, і то «не малу, а велику»². Восени 1915 р. до них доєднався і Лев Лепкий. Його пісня «Журавлі» на той час була відома і виконувалась у стрілецьких осередках. Гайворонський, Купчинський та Лепкий, різнобічно обдаровані, творчо доповнювали один одного. Кожний новий твір

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 87.

² Там само. С. 32.

обговорювався, іноді, доповнювався співавторами: один одному підказували тему, допомагали дописати вірш або підбирали разом мелодію. Лев Лепкий так згадує свою роботу по написанню стрілецьких пісень: «Гайворонський близько жив зі мною та Купчинським. Він багато писав, гармонізував та, показуючи свої праці, запитував в нас, чи подобаються. Михась, як ми його називали, був дуже вразливий. Ніжний, вроджений лірик»¹. Лепкий згадує, що вони старалися додавати «паприки» своїм пісням, тобто додавали більше темпераменту до них. В результаті це проявлялося синкоповими ритмами в маршах Гайворонського та піснях Лепкого: «Ой видно село», «Коби скорше з гір Карпатів». Лепкий складав свої пісні на гітарі, підспівував з додаванням ритму, що робило їх дуже жвавими і цікавими².

Значному успіху стрілецької пісні сприяло також те, що вагома музична освіта Гайворонського поєднувалася з народною творчістю Л. Лепкого та Р. Купчинського. Часто вони просто наспівували свої пісні, а Гайворонський писав до них музику. З таким записуванням виникали певні труднощі. Гайворонський зазначав: «Як це буває і у народних співців, ніколи тотожно не повторяли придуманої мелодії. Коли пізніше я записував менш-більш усталені мелодії, то мої записки вже за кілька днів видавалися авторам невірні»³. Прикладом такої об'єднаної роботи стало написання популярної стрілецької пісні «Їхав стрілець на війноньку». Гайворонський взяв одну з мелодій своєї «Стрілецької увертюри» та наспівав її своїм друзям. Він вбачав у цій увертюрі образ стрільця, який відправляється «на війноньку». Купчинський додав слова: «Їхав стрілець на війноньку, прощав свою дівчиноньку». Ця пісня стала унікальною, тому що утворилася від мелодії до слів, а не навпаки, як зазвичай опрацьовують композитори. Вона дуже швидко розповсюдилася між стрільцями, залюбки виконувалася в народі, як у західних, так і центрально-східних регіонах України⁴. В 1916 році вона була доопрацьована для триголосного хору, а в 1919

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 32-33.

² Гайворонський М. «Всього потрохи» // «Українська музика». 1938. Ч. 9-10. С. 169

³ Гайворонський М. «Одна пісенька» (з історії пісень УСС) // «Новий Шлях». 1941. 6 січ. С. 3.

⁴ Там само. С. 3.

році в Кам'янці-Подільському була оброблена для мішаного хору. Пізніше Гайворонський ще неодноразово повертався до цієї пісні, переробляючи її під різні виконання. Опрацював її і відомий композитор Микола Леонтович, який почув та записав її у Тульчині від полоненого українського стрільця. Полонений розповідав Леонтовичу: «Між стрільцями я навчився цієї пісні і між стрільцями співають багато нових пісень»¹.

Були також пісні, які мали багато співавторів-стрільців. На цих піснях залишали характерний напис: «Слова УСС». Такою стала пісня «Йде січове військо». В 1916 р. саме таких пісень було створено немало, а саме: «За рідний край» на слова Р. Купчинського, «Ой казала мати» та «Ой, впав стрілець» на слова Гайворонського, «Питається вітер смерти» на слова Ю. Шкрумеляка, «Сповнилась міра» на слова П. Карманського. Гайворонський у своїй стрілецькій «статистиці» зазначає, що Р. Купчинський написав 21 пісню, Л. Лепкий 13, А. Баландюк 2, Гр. Трух 1. Сам Гайворонський списав зі співу Купчинського 12 пісень, Лепкого 7 пісень. Кілька з них увійшло у збірку стрілецьких пісень для фортепіано. Ця збірка була видана за допомогою членів «Артистичної Горстки» у Відні у 1917 році. У статті «Стрілецька пісня» Гайворонський писав: «Із пісень Купчинського особливо і досі люблю пісню «Готуй мені зброю» і кладу її поверх усіх стрілецьких пісень»². У цій самій статті він згадував і про інших авторів стрілецьких пісень. «Між стрільцями був талановитий пісняр, Антін Баландюк. Але він, соромливий, нерado показував свої пісні і від нього стрілецтво дістало лише кілька пісень»³. Гайворонський також згадував Гр. Труха та Я. Барнича, як членів співацько-музичного стрілецького товариства.

Михайло Гайворонський продовжував писати й обробляти пісні для стрілецького хору, які увійшли до збірки «Стрілецьким шляхом». Ця збірка була видана у 1916 р. у видавництві «Ліра» у Відні та за допомогою Бойової управи у видавництві «Редера» в Лейпцигу. В 1917 р. було написано значно менше пісень.

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 89.

² Гайворонський М. Стрілецька пісня // Календар-Альманах «Українського Народного Союзу» на рік 1949. Нью-Джерсі: «Свобода», 1949. С. 126.

³ Маслій М. Нам воно святе! Пісні січових стрільців. Харків: Фоліо, 2016. С. 12.

Це такі пісні як: «Погоріла наша стріха», «Іване без роду» на слова Чарнецького, «Синя чічка» до слів молодого стрільця В. Бобинського¹.

Таким чином, становлення музичної культури в стрілецькому середовищі відбувалося поступово: оркестр постійно знаходився у дорозі, на фронті, на навчанні, або у Коші. Бракувало інструментів, їх збирали по селам, сокільським та січовим товариствам. Бракувало також і фахівців, які мали відповідну музичну освіту. Репетиції проходили навіть в недобудованій хаті-читальні. Але ж, навіть така, на початку свого становлення, аматорська музична діяльність, сприяла розвитку та популяризації самого стрілецтва. Стрілецький оркестр та стрілецька пісенна творчість підтримували позитивний морально-психологічний стан не тільки стрільців, а й місцевого населення.

Не менш важливу роль в культурно-просвітницькій діяльності УСС відігравав Стрілецький театр. Він став дієвим засобом у національній пропаганді, яку проводили стрільці. Стрілецький театр бере свій початок з театру «Руська бесіда», яким керувала К. Рубчакова. Знаходився він у Львові. За час війни майже всі чоловіки-актори опинилися на фронті. Саме у цій ситуації стрільці стали чоловічим резервом театру. Комендант Коша УСС Нікіфор Гірняк та комендант Збірної Станиці УСС у Львові – Михайло Волошин підтримали культурно–мистецьке українське життя. Вони, кожен у своїй установі, знаходили обдарованих стрільців, а потім забезпечували їх подорожніми документами та відправляли їх до театру у Львові, де вони мали змогу брати участь у виставах «Руської бесіди»². Так акторами стали: О. Новіна-Розлуцький, Й. Гірняк, В. Демчишин, М. Онуфрак, Є. Балах, Л. Лісевич, І. Рубчак, Л. Гринішак, В. Коссак, М. Бенцаль та інші³. Таким чином, від 1915 р. театр «Руська бесіда» практично став стрілецьким театром. В його складі нараховувалося 50 акторів. В репертуарі було багато народних та історичних п'єс: «Маруся Богуславка», «Циганка Аза», «Невільник», «Ой не ходи Грицю». Ставили також і класичні п'єси: «За двома

¹ Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість... С. 98-101.

² Волинець С. Стрілецький театр // Наш театр. Книга діячів українського театального мистецтва. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975. С. 96.

³ Там само. С. 95-97.

зайцями», «Украдене щастя», «Мартин Боруля» та інші. Завдяки оркестру легіону УСС вдалося ставити опери та оперетти: «Циганський барон», «Галька», «Катерина», «Запорожець за Дунаєм»¹.

Були такі стрільці, що ще до війни працювали в театрах: Василь Коссак, Петро Сорока, «Бронцьо» Нижанківський, Н. Горак. Олексій Польовий, уродженець Волині, мав оперний тенор та чудово володів українською мовою². Стрілецький театр давав вистави, як у Львові, так і у Перемишлі, Стрию, Дрогобичі, Станиславові, Коломиї, Чернівцях. Виступали також на фронті. Вистави у Львові завжди користувалися неабиякою популярністю, зали були переповнені. Стрілецький актор Я. Гриневич наголошував: «Здавалося, що ніколи театр не був більш потрібний, як під час світової війни. Серед жахливих фронтових подій, як військові, так і цивільні потребували хоча б якоїсь розради»³.

Українські Січові Стрільці внесли значний вклад у розвиток Львівського театру. У складних умовах війни Стрілецький театр зміг об'єднати для роботи як професійних акторів, так і молодих ентузіастів-аматорів. При цьому театр мав досить широкий репертуар: від класичних п'єс до опер та збирав повні зали глядачів, вносячи тим самим значний вклад у розвиток української культури.

¹ Башняк Л. Стрілецькі театри легіону УСС і Галицької армії... С. 251.

² Волинець С. Стрілецький театр... С. 96-97.

³ Башняк Л. Стрілецькі театри легіону УСС і Галицької армії... С. 251.

РОЗДІЛ ІІІ.

ПРОСВІТНИЦЬКА ПРАЦЯ СЕРЕД ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

3.1. Шкільництво УСС на Волині

Активна просвітницька праця проводилася стрільцями на Волині. Цьому сприяло те, що у 1915 році союзні війська, серед яких був легіон Українських січових стрільців, зайняли Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та Західну Волинь. На той час на Волині було дуже важке становище. Місцеве населення потерпало від розрухи: при відступі російські війська палили та нищили села і міста, забирали з собою місцеве населення, нищили запаси їжі¹. Про це згадують діти у листі до Союзу Визволення України з нагоди відкриття української народної школи. Хлопчик із Любомля так описує своє тяжке матеріальне становище: «Вже шість (місяців), як мене вигнали з хати. І у мене нема ні мами ні тата. Мама померла, а від тата я загубив ся. Тепер я сам годуюсь. Я блукаю з тетою. Нас возили в Ковіль (Ковель), були ми в Холмі. Тепер живемо в Б....Хвасуєм на двох єдин хліб, 8 ложок (муки) на двох на два дні і ложку соли і більш нічого нам не дають... На кінці листа хлопець додає: «живе з нами п'ять родин»². Друга дитина так оповідає про свої митарства й людську біду: «Я був вдома... Стали наступати войска, ми втекли в ліс. Австрійці вигнали нас, взяли до Ковеля, а там був хороший хліб, а стамвідси в Холм... (далі перераховує інші місцевості своїх скитань). «Приїхали ми сюда. Нам дають хліба мало... два с половиною на дві душі на два дні і три ложки солі і муки, так зовсім мало...»³. Ще одна дитина зазначає: «Як стали руські войска наступати, то нас австрійські войска виселили з нашого села в село Б... А як ми були ще вдома, то нас так обрабували, що не було ні корови ні коней, одним словом ничого ніт, тому що позиція стояла у нас один рік»⁴. При такому тяжкому матеріальному становищі,

¹ Крип'якевич І. Доля Холмщини і Волини // Діло. 1916. Ч. 104. 23 квіт. С. 5.

² Привіт волинських дітей Союзови // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 131. 1 січ. С. 6.

³ Там само. С. 6.

⁴ Привіт волинських дітей Союзови... С. 7.

рівень освіти був на дуже низькому рівні. За даними часопису «Вістник Союзу визволення України» у Володимир-Волинському повіті грамотність становила 15,2 %, у Ковельському повіті 13,2 %, у місті Володимир-Волинському 49,8 %, а в місті Ковелі 56 %¹. Окрім цього, на Волині майже не залишилося українських шкіл. Саме тоді виникла потреба налагоджувати комунікацію з місцевим населенням та впроваджувати українське шкільництво.

З 29 січня 1916 р. наказом Начальної Команди легіону УСС було надано дозвіл на набір добровольців на Волині. Його мали вести три комісаріати, у складі однієї особи. Таким чином, австрійська влада допускала УСС на Волинь із тією умовою, що вони набиратимуть добровольців, а січові стрільці отримали змогу проводити освітню працю: ширити українське друковане слово, закладати українські школи, створювати товариства та організовувати суспільні осередки². У лютому 1916 р. на Волинь були вислані троє старшин УСС, які і очолили комісаріати. Осередок у Ковелі очолив сотник Вітовський, у Володимирі-Волинському працював четар Микола Саєвич, у Луцьк був призначений четар Михайло Гаврилко. З собою їм дозволили взяти обслугу. Старшини обрали інтелігентних стрільців, спроможних займатися культурно-просвітницькою роботою. Це були: Володимир Кузьмич, Михайло Романюк, Іван Романків³. Місцеве населення, яке там мешкало, стверджувало, що на Волині немає ніяких українців, а тільки – «Русен, полєн унд юден»⁴. Навіть Дмитро Вітовський, перебуваючи у Ковелі, у своєму листі до Никифора Гірняка писав: «На запитання: «хто ви є?» – волинське населення в основному відповідало: «християни», «православні християни», «мужики», «руські», рідше – «малорусини» та «хохли»⁵. Крім того, селяни з недовірою відносилися до січових стрільців, вбачаючи в них австрійських солдат, бо вони були вдягнуті в

¹ Скорпійон. Ковельщина // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 147. 22 квіт. С. 263;
Скорпійон Національні й просвітні відносини у Володимир-Волинській окрузі // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 167. 9 вер. С. 585.

² Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 304-305.

³ Романків І. Культурно-освітня праця УСС на Волині // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 3. С. 12.

⁴ Степовенко М. Українські Січові Стрільці на Волині // Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська / Під ред. М. Угриня-Безгрішного. Ч. 1. Львів: з друкарні А. Гольдмана, 1918. С. 120.

⁵ Вітовський Д. З Ковеля // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 85-86. 26 бер. С. 211.

австрійську форму з незначними українськими відзнаками. Виходило так, що австрійські солдати збиралися відкривати українські школи. Селяни боялися, що доведеться платити за навчання в нових українських школах, або ця плата ляже на їхні плечі новими податками¹. Тільки в деяких місцевостях траплялися українці, що дещо знали про українську історію, зокрема про Володимира Великого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Тараса Шевченка². Крім того, австрійська військова адміністрація на Волині, яка складалася здебільшого з поляків та не мала в своєму складі жодного українця, зовсім не переймалася українським народом, його мовою та освітніми потребами³.

В літописі Червоної Калини так висвітлюється початок просвітницької діяльності стрільців: «На Волинь з початком 1916 р. допущено УСС. Почалася тоді на терні округ Володимирської, Луцької і Ковельської жива організаційна праця, ведена з великою самопосвятою стрільців, у відносинах незвичайно важких, недалеко фронту, серед малосвідомого стероризованого війною населення, при недостатчі всяких культурних засобів, серед перешкод зі сторони влади, – не праця, а справді боротьба, сіра, щоденна, нараз безнадійна»⁴.

Завдяки наполегливій співпраці М. Саєвича з австрійською владою, вдалося досягнути того, що вона перестала тиснути тільки на військовий набір, а дозволила стрільцям зайнятися і культурно-освітньою працею. Стрілецькі Комісаріати, користуючись пом'якшенням з боку влади, залишили набір та взялися за закладання шкіл⁵. Обсяг просвітницької діяльності передбачався такий, що четар Саєвич був вимушений просити у австрійського керівництва збільшення числа стрільців для роботи на Волині.

У Володимирі – Волинському, на той час, працювали: четар М. Саєвич, стрільці І. Романків та Кузьмич, які отримали всебічну підтримку Г. Мартинця та місцевого інтелігента Є. Черановського⁶. До роботи з відкриття нових шкіл

¹ Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр. // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 5. С. 19.

² Степовенко М. Українські Січові Стрільці на Волині... С. 122.

³ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 307.

⁴ Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 2. С. 7.

⁵ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 307.

⁶ Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр... С. 18.

долучилися також О. Назарук, Л. Мишуга, М. Угрин. Збільшення кількості стрільців, працюючих в освітній галузі, дозволило відкрити перший освітній заклад – чотирикласну українську школу ім. Шевченка в Володимирі-Волинському. Дозвіл на відкриття школи було одержано 25 лютого 1916 року. Черановський склав список дітей, приготував з допомогою магістрату просторий будинок в передмісті Риловичі. До 3 квітня до школи записалося 389 учнів, а 270 учням було відмовлено в навчанні через нестачу місць та брак вчителів¹. Святкове відкриття школи відбулося пізніше – 20 травня 1916 р. Організаторами цього свята став голова Українського Шкільного Комітету Є. Черановський, Гнат Мартинець та четар УСС М. Саєвич. Школу прикрасили українським, австрійським та угорським стягами. Шкільні кімнати оздобили килимами та квітами. На стінах повісили портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Бориса Грінченка та картини: «В'їзд Б. Хмельницького до Києва», «Гість з Запоріжжя». На одній зі стін висіла велика стрілецька відзнака з буквами «УСС», прикрашена сосновим вінком. Святково вдягнені учні зустрічали та вітали гостей. На святі були присутні військові, священники, представники місцевої інтелігенції, міщан, багато батьків учнів та представники стрільців². Неофіційно при школі були відкриті два класи гімназії. За допомогою БКП у Володимирі-Волинському відкрилася українська бібліотека³.

Робота з відкриття шкіл виявилася на той час дуже складною та мала безліч перешкод. Часто нездоланною перешкодою для відкриття школи ставало те, що неможливо було знайти вціліле приміщення для навчання. Більшість будинків по селах були зруйновані, ніде було взяти лавки, дошки, в напівзруйнованих будинках не було ані вікон, ні дверей. В околицях Руснів, Будятичі, Лішин жандарми не дозволяли створювати українські школи. Як тільки знаходилося приміщення, то поставало питання: хто буде навчати? Майже всі вчителі-чоловіки були на війні. А ті вчителі, які, все ж, знайшлися в селах, не володіли

¹ Українські школи на Волині // Вістник Союза визволення України. 1916. Ч. 106. 9 лип. С. 441.

² Перша українська школа на Волині // Вістник Союза визволення України. 1916. Ч. 102. 11 черв. С. 385-386.

³ Калішук О. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. 2000. №3. С. 76.

українською мовою так, щоб викладати нею¹. 10 березня 1916 р. Бюро культурної помочі з дозволу IV австрійської армії спрямувало у школи Волині учителів з Галичини: А. Бігунівну, А. Гайдучківну, Т. Ліщинську, С. Сидоричівну та інших. Проте проблему з кадрами це не вирішувало в повному обсязі. По селах знайшли ще близько десяти вчителів. Але для того, щоб вони змогли викладати українською мовою, були розроблені короткі підготовчі курси у Володимирі. Вчителі з Волині практикувалися у школі ім. Шевченка під проводом учителів з Галичини. Там і набували необхідних знань з історії України та географії, вивчали народні пісні. Проходячи таку своєрідну підготовку, потім вони вже могли працювати на самостійних посадах². Таким чином, вчителі за короткий час отримували необхідні вміння, щоб викладати саме в українській школі.

У березні 1916 р. у своєму звіті про перебування на Волині В. Старосольський зазначав: «Наші комісари з'єднали собі довір'я та прихильність населення». В цей час БКП та СБУ проводили переговори з австрійськими урядовцями з питань матеріально-технічного забезпечення національно-освітньої роботи³.

У Волинських школах відчувалася значна нестача матеріальних засобів, книг, шкільного приладдя⁴. Нестача коштів відчувалася настільки гостро, що І. Крип'якевичу доводилося звертатися через періодичну пресу до населення з проханням надсилати грошові пожертви, підручники та навчальне приладдя. Значну підтримку в своїй діяльності січовики отримували від Бюро Культурної Помочі у Львові, яке забезпечувало їх книжками, шкільним приладдям, видавало кошти на оплату роботи вчителів. Тільки з лютого до червня 1916 р. Бюро вислало на Володимирщину 4532 крони на заробітну платню вчителям, зошити, шкільні підручники та книжки для бібліотек⁵. До липня 1916 р. Бюро видало на

¹ Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр... С. 20.

² Там само. С. 20.

³ Адамович С. Національно-освітня діяльність Бюро культурної помочі для українського населення зайнятих земель Холмщини та Волині у 1915–1918 рр. // Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис Галичина. 2021. № 34. С. 43.

⁴ Там само. С. 43.

⁵ Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр... С. 20.

українське шкільництво більш, ніж 10 тис. крон. Володимирський комісаріат УСС також допомагав коштами на відкриття шкіл у Любовні та Устилузі.

У грудні 1916 року збільшилася кількість волинських комісаріатів – австрійське командування дозволило залучити до роботи з подальшого відкриття шкіл ще 16 визнаних тимчасово нездатними до військової служби стрільців¹. Таким чином, вдалося відкрити ще 46 шкіл. Деякі з них відкривалися у давніх шкільних приміщеннях, а інші, здебільшого, відкривалися у селянських хатах. У цих школах на початку їх освітньої діяльності навчалося 782 учні. Більшість з них були православними та навчалися українською мовою. У відкритих школах навчалися: 63 євреї, 43 поляки, 13 чехів та 4 німці². Так дівчинка єврейка пише у своєму листі до Союзу Визволення України: «У четверг і п'ятницю у нас були свята новий рік і я не ішла до школи... Хоч я дуже люблю свята, алеж я так полюбила школу, що була рада, коли вже свята скінчилися і я знов пішла у школу. За руских я не ходила до школи. Нам не вільно було, но як відкрили українську школу, то мене прийняли і ще 6 подруг. У нашій містечку є польська школа, но ми до неї не хочемо ходити»³.

При двох школах були відкриті курси німецької мови, а при чотирьох школах були засновані курси для неграмотних⁴. Як зазначає в газеті «Діло» Олександр Скоропис-Йолтуховський, в школах на Волині стрільці намагалися створити гідні умови для перебування там дітей та вчителів: «І теплий чай у школі зігріває маленькі тримтячі тільця дітвори, і сього матеріяльного тепла треба і дуже треба туди досилати. В сих страшних матеріяльних обставинах наша Волинська школа, се також наш національний «стрілецький закіп». І як для дітей, так і для учителів. Мусимо як слід провіянтувати. І щедрі датки сюди – се найконечніша наша справа в даній хвилі»⁵. Шкільництво на Волині мало український національний характер. Про успіхи в освітній діяльності свідчать

¹ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 307

² Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр... С. 20.

³ Привіт волинських дітей Союзови... С. 7.

⁴ Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр... С. 20.

⁵ Скоропис-Йолтуховський О. До українського громадянства // Діло. 1917. Ч. 71. 27 бер. С. 3.

листи самих учнів волинських шкіл до Союзу Визволення України. Автор одного з таких листів, учень третього класу зазначає: «Як я з братом дізнався, що є школа, то ми стали ходити до школи. Я є в третій класі. Учимося на українським, на німецьким. Пишимо диктат український. Пані учителька розказує нам історію про князів, Татарів і козаків і ми учимося на книжці «Як жив український народ». І ще читає нам (учителька) про Лиса Микиту, а всі сміються, бо то дуже смішне. Ми мали ту книжку дома, дядько читав і ще ми брали книжки для хлопців, що ни ходять до школи»¹. З 1916 до 1917 рр. на Волині працювали вчителями стрільці: О. Бійовський, О. Вахнянин, І. Вербяний, Ф. Вишиваний, Р. Гриневич, І. Гуцуляк, О. Демчук, В. Дзюбак, Б. Заклинський, Г. Кадлубицький, К. Коник, Я. Кобилянський, Р. Леонтович, Д. Лотоцький, І. Маєвський, І. Сембай, Л. Смулка, І. Старчук, К. Танчаковський, І. Ткачук, М. Угрин – Безгрішний та інші. У волинських школах активно вивчали читання, письмо, історію України, географію України, письменство України. Під час праці в школах стрільці-вчителі зазначали, що не всі галицькі підручники придатні для навчання. В зв'язку з цим було вирішено самим підготувати ряд підручників. До кінця 1916 р. учні навчалися ще за галицькими шкільними підручниками, а потім у 1917 р. у Володимирі-Волинському було опубліковано буквар і читанки для 4-х класів: «Матірнє слово», «Читанка для волинських дітей», «Читанка для чемних діточок»². Ці підручники були написані підхорунжим Б. Заклинським, були ілюстровані та приділяли увагу національному вихованню.

У Луцьку просвітницькою діяльністю займався наддніпрянський емігрант М. Гаврилко. Під його керівництвом 17 травня 1916 р. в Луцьку була відкрита народна школа з українською мовою викладання. В селі Острів Луцького повіту в березні 1916 р. відкрили навчально-виховний заклад (захоронку), в якому викладав військовий Сорока³.

¹ Привіт волинських дітей Союзови... С. 7.

² Гіряк Н. Кіш УСС (Його життя і роля в стрільстві) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів, 1934. С. 53.

³ Українські школи на Волині... С. 443.

З великими труднощами працював ковельський Комісарат: у складних місцевих умовах було важко досягнути того, що було зроблено на Володимирщині. Це зумовлювалося сильним польським впливом та відсутністю інтелігенції, здатної допомогти у відкритті шкіл¹. Сотник Дмитро Вітовський розпочав свою роботу в Ковелі на початку лютого 1916 року як «вербунковий офіцер». В його обов'язки входило вербувати місцевих українців до УСС. Йому в допомогу не дали жодного стрільця та кілька місяців він працював самотійно. В Ковелі, на той час, майже не залишилося українського населення – всіх православних вивезли росіяни. Згодом на допомогу Д. Вітовському прийшов Марко Луцкевич, агроном за фахом, який допомагав сотникові налагодити зв'язки з селянами². До того часу на Волині були тільки російські школи, на місці яких треба було відкривати українські. Стан будинків, у яких ті школи знаходилися, був задовільний. Вітовський планував відкрити українські школи в селах: Білашів, Витоніж, Вижва нова, Кошари нові, Любитів, Миляновичі, Мизово, Порськ великий, Радошин, Торговище. Натомість працювала тільки одна школа у Вижві старій, де засновником став залізничний поручник Амброза Епштайн, а вчителем з 1 травня 1916 року працював вчитель церковно-приходської школи Євфимій Кужіль, який спочатку викладав російською мовою, а потім перейшов на українську. Дітей було багато: в першому класі – 64, в другому – 70³. Селяни позитивно віднеслися до відкриття українських шкіл. Але ж обстановка в ковельському Комісаріаті залишалася дуже складною. Брак людей до праці, несприятливі внутрішні відносини й підозри, до речі невинуваті, що, мовляв, «Бюро культурної помочі» протегує Володимирський комісаріат, а Ковельський начебто навмисне занедбує – так розхвилювали сотника Д. Вітовського, що він кілька разів просив звільнити його зі своєї посади⁴.

¹ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 307.

² Українські школи на Волині... С. 444.

³ Там само. С. 444.

⁴ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 308.

У травні 1916 року комісаріат УСС в Ковелі було збільшено до п'ятьох людей. На початку 1917 р. Д. Вітовському допомагав десятник УСС Ф. Палащук та голова Луцького комісаріату М. Гаврилко, який після зайняття росіянами околиць Луцька, переїхав до Ковеля¹. Палащук став секретарем та правою рукою Вітовського: їздив до Львова за книжками, перевозив документи з Волині, які не можна було передати поштою. Михайло Гаврилко – відомий різьбяр, легко здобував довіру у селян, але не знав німецької мови та не знаходив спільної мови з австрійським керівництвом². В червні 1916 р. Бюро культурної помочі, нарешті, передало до Ковеля три пакунки підручників та книжок до дитячої бібліотеки та 500 крон на інші потреби.

Саме Ковельський комісаріат під керівництвом Вітовського не намагався відкрити якомога більше шкіл, аби «почіпати собі кокардок синьо-жовтих кругом, сказати людям «ви Українці» і кінець. Або, вишукати який небудь будинок, прибрати таблиць зо дві, що се школа, тай дітей перед нею поставити і знімок наробити. Се не є жадна робота, коли мужик думає, що та школа то кара для його, або тягар який!»³. Натомість стрільці намагалися одразу порозумітися з селянством – зайшовши в село, зібрати селян, обговорити з ними справу шкільництва, дати їм книжок, потім прийти вдруге та втретє, чимось допомогти громаді, щоб селяни ставали більш свідомими та самі просили відкрити школу для своїх дітей. Стрільці так описують свою роботу на Ковельщині: «Даймо громаді одного свідомого Українця – а тоді всяке діло скоро піде. І тисяч раз говорити громаді «ви Українці», як нема між нею свідомої хочби одної одиниці – пропащий час. Дати громаді – чи радше освідомити гаразд двох дядьків є більше чим 10 шкіл примусових»⁴. Поставлена, таким чином, просвітницька діяльність не давала миттєвого результату та за словами самих стрільців-освітян схожа була на «муравлину» працю – просувалася дуже повільно. Виникали деякі нарікання з приводу такої повільної роботи Вітовського. Він дуже переймався

¹ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 308.

² Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині С. 8.

³ Там само. С. 9.

⁴ Там само. С. 9.

цими закидами у його сторону. В одному з своїх листів 24 вересня 1916 р. він пише: «Мені вже досить делікатних дорікань, що «декуюся», що «на мені завелися» і т. д. Не хочу декуватися, – може спокійніше будуть спать всякі покликані непокликані критики, коли на моє місце прийде офіцер польського легіону. На жаль не можу виказатися таким білянсом своєї і попередньої і теперішньої роботи, який би можна метром змірити або фунтом зважити, тому й докори тим більші, що неоправдані»¹. Декілька разів Вітовський намагався покинути свою освітню роботу, але командування УСС знов повертало його на Волинь. Гаврилко та Палащук продовжували «відкривчі експедиції по селам». В них збирали матеріал для майбутніх шкіл, військова влада та поміщики-українці допомагали їм. Невдовзі в Ковелі відкривають першу українську школу. Туди починає поступово повертатися населення. І до української школи йдуть навіть католики, бо польської школи ще не було. Вчителями там працювали усусівець Гриць Кадлубицький, галичанка Іванна Пеленська і місцева гімназистка Любов Волканович. Бюро культурної помочі передало для нової школи 270 книжок.

6 листопада було засновано школу в Матієві, навчала там вчителька Ангелина Гайдучківна з Галичини. До ковельської округи додалася також школа в Любомлі, відкрита заходами володимирського комісаріату ще 30 червня 1916 року. Навчала там Ася Бігунівна з Галичини. Незважаючи на відкриття декількох нових українських шкіл, гостра нестача вчителів залишалася актуальною. В грудні на Волинь із Коша було направлено 16 стрільців-учителів, 8 з яких повинні були з'явитися саме на Ковельщині. Натомість, доїхало їх туди тільки п'ять. А ще троє були перехоплені володимирським Комісаріатом. Вітовський з цього приводу пише листа до голови володимирської Окружної Шкільної Ради Г. Мартинця, де зазначає: «Був приказ ясний як на долоні, що він мав мені прислати половину з 16 кваліфікованих учителів. Я все був слабкий математик, але вже тільки знаю, що половина з 16 є 8. Дуже прошу, щоб «рештуючу» належність (3) сейчас прислав мені»...»². Після цього листа кількість стрільців-

¹ Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині... С. 9-10.

² Там само. С. 10.

вчителів на Ковельщині все ж таки зросла і були відкриті нові українські школи. Станом на 7 лютого 1917 р., згідно статистики шкіл у Ковельщині, яку подавав Вітовський – українських шкіл в окрузі було 17. Вчителів 19 – 13 з яких були стрільцями, 5 вчительок (4 з Галичини, 1 місцева), 1 місцевий учитель. Відмічалось, що відношення населення до школи було різним: в 5 селах дуже прихильне, в 4 прихильне, в 3 нейтральне, в 2 холодне. При 4 школах було відкрито курси для неграмотних. В одній школі відкрили дитячу чайню, де годували дітей. Вітовський зазначає, що навіть: «Із конфіскованих шкір робили тепер для найбільшніх дітей чоботята»¹.

У квітні 1917 р. сотник Д. Вітовський залишив Волинь. Багато вчителів, звільнених від служби, мали повернутися до військової справи в легіон. Деякі вчителі залишились та працювали у школах до весни 1918 р. Перед розпадом Австро-Угорщини на посаду окремого інспектора в українські волинські школи призначили І. Коссака².

Відомий український громадсько-політичний та державний діяч Олександр Скоропис-Йолтуховський, після відвідання шкіл на Волині, зазначає: «З радістю і гордістю констатую факт, що в трьох з них наука ведеться так, що красшого й бажати годі. 4-5 місяців рідної школи зробили з дітьми те саме, що діється в українських таборах: приспані сили народу пишно розцвітають і вже з маленьких діточих грудий гармонійно ллється одушевлена пісня про посвяту для рідного краю, про готовність на відважну боротьбу за вільну, незалежну батьківщину»³. Автор також зазначає, що часто зі шкільних будинків лунали січові пісні. Діти виконували їх впевнено і оглядно. Їх виконання нічим не нагадувало того, що донедавна ці діти були дітьми народу-раба. В цілому до початку 1918 р. на Волині завдяки УСС було відкрито 150 шкіл⁴. Основні витрати на заснування та утримання українських шкіл лягли на плечі українського громадянства. Деякі з заснованих стрілецтвом шкіл не змогли працювати довго,

¹ Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині... С. 11.

² Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 308-309.

³ Скоропис-Йолтуховський О. До українського громадянства... С. 3.

⁴ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 308.

так як Волинь продовжувала залишатися у прифронтовій зоні та часто приходилося евакуювати селян.

Таким чином, освітня діяльність стрільців на Волині сприяла не тільки підвищенню рівня грамотності серед населення, а й носила український національний характер.

3.2. Національно-освідомча робота у Наддніпрянщині

На початок 1918 року легіон УСС вважався не тільки військовою, а й відомою культурно-освітньою формацією. Згідно з Брест-Литовським мирним договором Австро-Угорська армія, до складу якої входив Легіон УСС, зобов'язувалася надати Центральній Раді військову допомогу. Стрільці чекали та готувалися до переходу на Наддніпрянську Україну. О. Назарук склав правила для стрільців, як поводити себе з населенням України. В Коші були проведені доповіді для стрільців про історичні умови життя українського селянства. Метою тих доповідей було вияснити молодим хлопцям різницю між психікою галичан і наддніпрянців, що стало причиною за різних умов життя в двох займанщинах. Внаслідок цих розмов О. Назарук склав десять заповідей для стрільців-галичан про їх поведінку з населенням України. Ці інструкції було роздано потім усім стрільцям перед виїздом на Україну¹. Саме ці заповіді-інструкції спрямовували діяльність стрільців на вдосконалення культурно-освітнього, національно-патріотичного руху серед населення. Вже в першій частині зазначалося, що найбільш важливим напрямом діяльності для усусівців стане розбудова шкіл, бібліотек, читалень, культурних товариств, клубів та видання преси. Вся ця діяльність мала підпорядковуватися Центральній Раді². Згідно цієї інструкції планувалося також всіляко налагоджувати контакти з українськими товариствами і організаціями, займатися українізацією міст і містечок, на всі

¹ Гіряк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців... С. 76.

² За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964... С. 200-201.

державні посади висувати виключно українців, викладати історію України для населення, пояснювати різницю між Україною і Москвою. Планувалося роздавати населенню українські книжки та часописи, організовувати курси українознавства, об'єднувати молодь у «Січі»¹.

27 лютого 1918 р. підрозділи Легіону УСС разом з частинами Австро-Угорської армії перейшли кордон та підійшли до Кам'янця-Подільського. Після недовгого перебування в Кам'янці Легіон вирушив до Вапнярки та пробув там більше трьох тижнів. Під час свого перебування у Вапнярці стрільці намагалися роз'яснити жителям ідеї та завдання УСС, необхідність відділення від Московщини та створення власної держави. С. Ріпецький зазначає: «Просвітницька робота Українських Січових Стрільців натрапляла на великі труднощі через брак національної свідомості в більшості населення, яке майже не цікавилось роботою Української Центральної Ради та і взагалі політично-державними справами України»². Учасники культурно-просвітницької діяльності у Наддніпрянщині зазначали, що селяни здебільшого були національно малосвідомими, денаціоналізованими, інтелегенція, на яку можна було б спиратися у своїй просвітницькій діяльності в селах, була майже відсутня³. Багаторічне російське панування мало значний негативний вплив на національну культуру та національно-політичну свідомість наддніпрянців, тому стрільці приділяли більшу увагу національно-освітомчій праці. Сотник УСС Михайло Горбовий, який був учасником тих подій, писав: «Від Новоселиці наші поїзди змінили вид, треба було показати всім, хто їде на Україну. На паровозі вивішено три великі жовто-блакитні прапори, а на вагонах – по одному. Крім цього, на вагонах були зроблені написи з Кобзаря, як-то «Борітеся, поборете», «Вставайте, кайдани порвіте». Тоді пішла поголосна, що їдуть «австрійські козаки...». На кожен вокзал поїзд приїжджав під звуки стрілецького оркестру і хорового співу. А довгі часи постою давали змогу знайомитися із місцевими

¹ За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964... С. 200-201.

² Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин... С. 187.

³ Українські Січові Стрільці, 1914–1920... С. 97.

жителями і вести національно-освідомчу пропаганду»¹. Стрільці намагалися привернути увагу людей засобами агітації, а вже потім знайомилися та проводили бесіди з населенням, обговорювали національні проблеми, які турбували людей в той час. Показовою, на той час, виявилася робота чоти підхорунжого Дмитра Паліїва, яка працювала у місті Бар. Активно співпрацюючи з міською управою, стрільці проводили українізацію цього міста².

З 17 березня Легіон УСС було переведено до Одеси. Там, під керівництвом архієпископа Вільгельма Габсбурга, знаходилися один тиждень. За цей короткий час вони встигли лише налагодити відносини з одеською «Просвітою» та деякими діячами цієї організації. Після цього стрільці перемістилися до Олександрівська і перебували там близько двох місяців. За цей час вони встигли розгорнути більш широку культурно-освітню та державотворчу діяльність. Б. Гнатевич, безпосередній учасник тих подій, згадує: «Дуже скоро увійшли січові стрільці у громадське життя місцевого населення та з'єднали в собі у нього повне довір'я і приязнь, УСС працювали в місцевих освітніх організаціях, основним чином у «Просвіті», допомагали налагодити українське шкільництво. З нашої ініціативи і при активній допомозі було редаговано тижневик «Січ». Деякі села та містечка почали запрошувати стрільців для організації читалень, освітніх гуртків та театральних вистав»³. Як і на Волині, стрільці намагалися найбільшу увагу приділяти шкільній справі та освітній роботі з місцевим населенням. Саме ця робота визнавалася найбільш пріоритетною для стрілецтва. Письменник Мирон Заклинський так описує освітню роботу: «За допомогою стрільців з Галичини, з книгарень НТШ ім. Шевченка до Запоріжжя було доставлено величезну кількість наукової та художньої літератури на суму п'ять тисяч карбованців, в цей же час було відкрито курси з українознавства для залізничників та інших державних службовців»⁴. Поява навчальної літератури, на той час, надавала змогу перевести

¹ Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. Львів, 1931. С. 68.

² Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин... С. 188.

³ Українські Січові Стрільці, 1914–1920... С. 98.

⁴ Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. Львів, 1932. С. 56.

освіту на більш якісний рівень. Саме в Олександрівську стрільці почали проводити українізацію міста. Так усі російські написи над крамницями та підприємствами впродовж 10 днів було запропоновано змінити на українські. Були і російськомовні жителі міста, які відмовлялись від цього, вважаючи, що російська мова більш культурна, аніж українська¹. Українські січові стрільці допомагали робити українські написи, щоб уникнути мовних та стилістичних помилок та розповсюджували їх по місту. С. Ріпецький так описує події в Олександрівську: «Усюди залунала українська мова, українська книжка розходилася масово. Населення міста приязно сприймало воїнів легіону. Масові прогулянки на Хортицю ставали національними маніфестаціями»².

У зверненні Центральної Управи до УСС від 20 травня 1918 р. вкотре зазначалося: «В хвили, коли Вишкіл і Кіш Українських січових стрільців вибирається на Україну, де Українські січові стрільці своїм завзяттям, хоробрістю й іншими гарними прикметами відзначились, Центральна управа Українських січових стрільців, проводжаючи славне стрілецьтво найщирішими думками і бажаннями найкращих успіхів, вважає своїм обов'язком звернути увагу на завдання, що стоїть перед Легіоном УСС, а саме стрілецьтво як рідне, українське національне військо, повне національної свідомості і національних ідеалів, повинне поширювати скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю, пісні і музику, шанування культу всього рідного, своїх національних пам'яток, свого минулого»³.

Вже 7 червня 1918 року перші сотні Вишколу та Коша вирушили до Єлисаветграда. Розмістилися вони в селах: Грузькому, Іванківці та Карлівці. Поряд, у селі Маслянівка, розташувалися і бойові частини⁴. Нарешті, солдати та офіцери, з великим досвідом культурно-освітньої роботи, змогли доєднатися до стрільців у Наддніпрянщині. Стрільці в Коші та Вишколі активно готувалися до переїзду. Було обрано музичну, театральну та просвітню комісії. В Єлисаветграді

¹ Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині... С.55-56.

² Ріпецький С. Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин... С. 192.

³ За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964... С. 436-437.

⁴ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська... С. 450.

планувалося організувати постійний польовий театр УСС. Ще перед виїздом розподілили по сотням книги для майбутніх сільських бібліотек. Планувалося також відкрити книгарню в Єлисаветграді та видавати газету з узагальненням місцевих справ¹.

В своїй культурно-просвітницькій роботі стрільці спиралися на допомогу української інтелігенції: йдеться про родину Тобілевичів, Василя Мову, Миколу Левицького. Місто Єлисаветград виявилось дуже сприятливим до прийняття національних ідей. Стрільці відразу були гостинно прийняті в єлисаветградських родинних гуртках та вивели місцеву активну інтелігенцію з обмежених домашніх умов на більш широке громадське поле – надали їй культурно-політичний напрям і мету. До загальноукраїнської справи стрільці змогли доєднати навіть деяких соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Своєю просвітницькою діяльністю стрільці змогли об'єднати людей та надали змогу повірити в українську державу².

Досить по-іншому поставилося до УСС навколишнє селянство. До стрільців селяни спершу ставилися вороже – закривали хати та відмовлялися спілкуватися. Люди з острахом чекали на прихід мадяр та німців. Тому для сіл, в яких зупинялися стрільці, стало повною несподіванкою, що вони спілкувалися з населенням українською мовою, мали жовто-блакитні стрічки, співали українські пісні. Стрільцям прийшлося провести досить глибоку освідочну роботу, щоб знайти спільну мову з селянами. І тільки після такої плідної просвітницької роботи, почали з'являтися спільні селянсько-стрілецькі виставкові гуртки. Так Гуцульська сотня заснувала аматорський гурток і спільно з «Просвітою» поставила комедію «Перехитрили»³. В одному з сіл знайшли занедбану казарму з часів Аракчєєва, в ній колись навчали військовій муштрі та дисципліні. Стрільці полагодили будиночок, прибрали в ньому, повісили жовто-блакитний стяг. В середині облаштували місця для сидіння та організували

¹ За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964... С. 434-435.

² Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 260-261.

³ Там само. С. 261.

стрілецький театр. Селяни з задоволенням приходили на вистави: «Учитель», «Сватання», «Пошились в дурні», «Невольник»¹. У своїх спогадах Софія Тобілевич згадує: «Під проводом старших, з участю знавців свого діла: артистів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, світляні картини, концерти, театральні вистави й народні гулянки. Було створене спільною працею велике діло культури, що зацікавило й привабляло до них усю околицю»².

На жаль, така культурно-просвітницька робота стрільців на селі зводилася нанівець діями влади за підтримки військових окупаційних підрозділів. Це було й закриття українських організацій, цензура україномовної преси та реквізиційно-карні експедиції на села. Стрільців теж змушували брати участь у таких реквізиційних експедиціях по селах. Усусівці намагалися, бодай хоч якось, не псувати налагоджені стосунки з селянством. Коли заходили в село, то починали грати мелодії українських пісень. Все село збігалось до музикантів-стрільців, щоб послухати їх. Ці «концерти-реквізиції» закінчувалися тим, що селяни добровільно віддавали стільки харчів, скільки було наказано отримати командуванням. Стрілецькі сотні також збирали по селах зіпсовану, стару зброю – роззброювали селян. При таких експедиціях керівництво надавало також списки підозрілих у большевизмі селян, яких потрібно було заарештувати. Стрілецькі старшини, бачучи, що до тих списків потрапляло багато свідомих, активних українців, не арештовували їх, а складали на них протоколи, в яких уточнювали їх безпосередню діяльність. Зрозуміло, що така діяльність не подобалася австрійському військовому керівництву. На легіон та його очільника архікнязя Вільгельма почали доносити до Відня, що він спинає план збору харчових продуктів, підбурює селянство проти німецьких військ і гетьмана П. Скоропадського. Під кінець літа 1918 р. команда групи архікнязя Вільгельма й легіон УСС з трьома боєвими сотнями і частиною Вишколу були розташовані

¹ Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні... С. 20-22.

² Там само. С. 19-20.

у Чернівцях, а Кіш у Вижниці. Після активної культурно-просвітницької діяльності на Надніпрянщині на стрільців чекала одноманітна військова служба¹.

Населення міст Наддніпрянщини, у своїй більшості, приязно сприймало стрілецтво, що давало змогу проводити національно-освідомчу працю. Усуси отримали змогу долучатися до місцевих освітніх організацій, відкривати читальні, освітні гуртки, проводити театральні вистави, намагалися забезпечити населення науковою та художньою літературою, відкривали курси українознавства. Значно складніше було працювати з сільським населенням. Часто просвітницьку роботу треба було починати з роз'яснень: хто такі стрільці та навіщо вони прийшли до села? Тільки після того, як стрільці почали допомагати вдовам, відкривати крамниці, лікувати хворих – селяни почали краще ставитися до стрільців-українців та відвідувати різноманітні заходи, бесіди, виставкові гуртки.

¹ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців... С. 262-264.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши роботу стрілецьких структур, можна зазначити, що в Легіоні УСС було сформовано два унікальних, як для військової формації, мистецько-освітніх осередки. Це Пресова Кватира в Коші та Артистична Горстка на фронті. Пресова квартира мала більш сприятливі умови для розвитку мистецтва та освіти. При ній були відкриті читальня, бібліотека, «Викладовий кружок», курси для неграмотних стрільців та селян, була відкрита, так звана, «Етапна гімназія».

Багато УСС-ів змогли поєднати свою військову діяльність з художньою творчістю. Так з'явилися багатожанрові картини, виконані у різних стилях, які зображують життя та побут стрілецтва. Ці картини і в наш час є цінним джерелом для вивчення повсякденного та військового життя січовиків. Дуже багато таких стрілецьких ілюстрацій збереглося в «Антології стрілецької творчості», яка була видана у 1917 році та десятиліттями зберігалася в Римі і мало хто мав можливість побачити її. Книга була перевидана у 2021 р. у Львові та відтепер історики, мистецтвознавці, краєзнавці, шанувальники української культури та пересічні громадяни можуть ознайомитись з цим історико-документальним відкриттям, яке містить на своїх сторінках, змальовані з натури, сцени бойових та побутових буднів усусівців, портрети видатних командирів та воїнів, тексти стрілецьких пісень.

В роботі було доведено, що пісні та виступи стрілецького оркестру стали вдалим засобом комунікації, як серед місцевого населення, так і в стрілецьких осередках. Крім того, стрілецькі пісні вплинули на українську музичну культуру – відомі українські композитори: Микола Леонтович, Микола Колесса, Філарет Колесса, Лев Ревуцький, Нестор Нижанківський, Зіновій Лисько, Антін Рудницький, Борис Кудрик, Роман Сімович використовували стрілецькі пісні, як творчі джерела для різних форм солової, камерної, хорової та оркестрової музики.

Розглянувши просвітницьку діяльність стрілецьких комісаріатів на Волині, можна зазначити, що найбільшого успіху було досягнуто Володимирським комісаріатом, який очолював М. Саєвич. Волинські сільські діти змогли здобувати освіту українською мовою і за українськими підручниками. І це дало їм бодай якусь змогу усвідомити себе українцями. У Луцьку не було досягнуто таких успіхів, в зв'язку з наступом О. Брусилова. На освітню роботу в Ковелі сильний вплив справила нестача людей в комісаріаті, відсутність місцевої інтелегенції, на допомогу якої можна було б розраховувати, та сильний вплив польського керівництва. При цьому, слід зазначити, що керівник ковельського відділку Дмитро Вітовський не ставив собі за мету відкривати дуже багато шкіл, а намагався приділити увагу освідомчій роботі з селянами, чого йому дуже гарно вдавалося досягти.

Таким чином, у дипломній роботі було доведено, що мистецька та просвітницька діяльність Українських січових стрільців у той складний і суперечливий час здійснила надзвичайно великий прорив у національному житті, розбудила свідомість і вивільнила енергію народу в галузі культури та мистецтва. На сучасному етапі, музична та художня творчість стрілецтва надихає нас на боротьбу за Незалежність та свободу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія стрілецької творчості / За ред.. Л. Геца та Б. Крижанівського. Постій Вишколу УСВ, 1918. 107 с.
2. Боберський І. Стрілецькі пісні і труби // Діло. 1916. Ч. 75. 19 бер. С. 1-2.
3. Бабюк А. Стрілецька пісня над Світом // Українське слово. 1916. Ч. 121. С. 2.
4. Вітовський Д. З Ковеля // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 85-86. 26 бер. С. 211.
5. Гайворонський М. Стрілецька орхестра // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 67-68. 23 січ. С. 59.
6. Гайворонський М. Перша орхестра У.С.С. // Червона калина. Літературний збірник «Українських Січових стрільців» на 1935 р. Львів, 1935. С. 12-14.
7. Гайворонський М. Перша Орхестра УСС // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 12. С. 12-14.
8. Гайворонський М. «Всього потрохи» // «Українська музика». 1938. Ч. 9-10. С. 169.
9. Гайворонський М. «Одна пісенька» (з історії пісень УСС) // «Новий Шлях». 1941. 6 січ. С. 3.
10. Гайворонський М. Стрілецька пісня // Календар-Альманах «Українського Народного Союзу» на рік 1949. Нью-Джерсі: «Свобода», 1949. С. 124-127.
11. Гірняк Н. Кіш УСС (Його життя і роля в стрілецтві) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. Львів, 1934. С. С. 47–57.
12. Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. Львів, 1931. С. 66–70.
13. Залозецький В. Вражіння з вистави У. С. С. у Львові // Діло. 1918. Ч. 248. 31 жовт. С. 4.
14. Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. Львів, 1932. С. 54-67.
15. Іванець І. Стрілецька карикатура // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 3. С. 5-6.
16. Іванець І. Батальне малярство (з нагоди відкриття військового відділу в Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові) // Назустріч. 1936. 1 лист. С. 1-2.

17. Іванець І. Двадцять літ тому // Українське юнацтво. 1935. № 5. С. 72.
18. Іванець І. Війна і образотворче мистецтво // Наші дні. 1942. № 3. С. 1-2.
19. Іванець І. Вистава стрілецьких пам'яток // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 2. С. 3-4.
20. Кузьмович К. Духовне життя в Коші УСС // Діло. 1916. Ч. 104. 23 квіт. С. 5.
21. Крип'якевич І. Доля Холмщини і Волини // Діло. 1916. Ч. 104. 23 квіт. С. 5-6.
22. Крип'якевич І. УСС у Володимирі 1916–1917 рр. // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 5. С. 18-21.
23. Крип'якевич І. Сотник Дмитро Вітовський на Волині // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 2. С. 7-11.
24. Лотоцький А. Критичні замітки // Червона Калина. 1917. С. 26–29.
25. Ласовський В. Баталіст поневолі // Назустріч. 1935. 15 черв. С. 3-4.
26. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.
27. Назарук О. Преса «Українського Січового Війська» // Червона Калина: літературний збірник «Українського Січового Війська» / під ред. М. Угрина-Безгрішного. Львів: Кіш «Українських Січових Стрільців», 1918. С. 65-117.
28. Онуфрик С. Ореста У.С.С-ів // Червона калина. Літературний збірник «Українських Січових стрільців» на 1934 р. Львів, 1934. С. 17.
29. Онуфрик С. Оркестра Українських Січових Стрільців // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. Львів, 1933. С. 128–145.
30. Прідун С. Гімназія Українських Січових Стрільців // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 97. 7 трав. С. 305-307.
31. Прідун С. «Стрілецька гімназійка» // Діло. 1916. Ч. 105. 26 квіт. С. 1.
32. Прідун С. «Стрілецька гімназійка» // Діло. 1916. Ч. 106. 27 квіт. С. 1-2.
33. Привіт волинських дітей Союзови // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 131. 1 січ. С. 6-8.
34. Перша українська школа на Волині // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 102. 11 черв. С. 385-386.
35. Романків І. Культурно-освітня праця УСС на Волині // Літопис Червоної Калини. 1935. Ч. 3. С. 12.

36. Савчин М. В російському полоні. Спогад УСС // За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964. / За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. С. 219-227.
37. Скорпійон. Ковельщина // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 147. 22 квіт. С. 262-265.
38. Скорпійон Національні й просвітні відносини у Володимир-Волинській окрузі // Вістник Союзу визволення України. 1917. Ч. 167. 9 вер. С. 585-586.
39. Степовенко М. Українські Січові Стрільці на Волині // Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська / Під ред. М. Угриня-Безгрішного. Ч. 1. Львів: з друкарні А. Гольдмана, 1918. С. 118-126.
40. Скоропис-Йолтуховський О. До українського громадянства // Діло. 1917. Ч. 71. 27 бер. С. 3.
41. Тим, що впали. Літературно-мистецький збірник. Кн. 1. / Зложив М. Голубець, украсив І. Іванець. Артистична горстка і Пресова Кватира УСС в полі. Львів, 1917. 341 с.
42. Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні. Львів; Київ: Червона Калина, 1922. 38 с.
43. Українські школи на Волині // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 106. 9 лип. С. 441-444.
44. Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська / Під ред. М. Угриня-Безгрішного. Кіш УСС: Червона Калина. Ч. 1. Львів: З друкарні А. Гольдмана, 1918. 140 с.
45. Шкрумеляк Ю. «Кружок тамбуристів У. С. С.» // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 122. 29 жовт. С. 705.
46. Яцків М. До історії коша У.С.В. // Тим, що впали. Літературно-мистецький збірник. Кн.1. Львів, 1917. С. 162.
47. Адамович С. Національно-освітня діяльність Бюро культурної помочі для українського населення зайнятих земель Холмщини та Волині у 1915–1918 рр. // Науковий і культурно–просвітній краєзнавчий часопис Галичина. 2021. № 34. С. 37-50.
48. Башняк Л. Стрілецькі театри Легіону УСС і Галицької армії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 249-255.

49. Башняк Л. Місце та роль творчості Українських Січових Стрільців у розвитку національної культури України першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 16 с.
50. Витвицький В. Михайло Гайворонський: життя і творчість. Нью-Йорк, 1954. 207 с.
51. Волинець С. Стрілецький театр // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва. Т. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975. С. 95-106.
52. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
53. Головацький І. «Артистична горстка» Українських Січових Стрільців // Образотворче мистецтво. 2001. № 3. С. 62-63.
54. Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія: Америка, 1955. 84 с.
55. Гах І. Творчість Січових стрільців: книга, яку чекали 100 років. URL: <https://zbruc.eu/node/104530> (дата звернення: 26.02.2024).
56. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Львів: Червона Калина, 1936. 375 с.
57. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / За ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. 608 с.
58. Задорожний В. Про одну так звану стрілецьку пісню // Слово і Час. 2005. № 6. С. 84-93.
59. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992. 712 с.
60. Кейван І. Нариси з історії української культури. Кн. 3. Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984. 234 с.
61. Крижанівський А. Осип Курилас : Альбом-монографія. Львів: Західноукраїнський інформаційно-видавничий центр, 2008. 276 с.
62. Кузьменко Т. Мистецько-художня творчість українських січових стрільців у контексті розвитку національної культури першої чверті ХХ століття // Питання культурології. 2017. Вип. 32. С. 89-110.
63. Кузьменко Т. Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців в Наддніпрянській Україні // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. 2004. Вип. 7. С. 176-186.

64. Кузьменко Т. Духовна культура Українських січових стрільців в контексті національно-культурного руху: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009. 19 с.
65. Каліщук О. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. 2000. №3. С. 74-79.
66. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.
67. Литвин М. Військова еліта Галичини. Львів: І-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. 376 с.
68. Михалевич В. Сатирична графіка художників Пресової квартири УСС – О. Куриласа та О. Сорохтея // Актуальні питання гуманітарних наук. 2020. Вип. 34. С. 39-44.
69. Маслій М. Нам воно святе! Пісні січових стрільців. Харків: Фоліо, 2016. 185 с.
70. Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915-1975 / Ред. кол. О. Лисяк та ін. Том 1. Нью-Йорк: Об'єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), 1975. 846 с.
71. Науменко К. Стрілецький маляр Осип Курилас // Український альманах. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2001. С. 288–289.
72. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Львів: НТШ, 1995. 358 с.
73. Рожак К. Мистецьке угруповання Українських Січових Стрільців // Образотворче мистецтво. 2005. № 3. С. 30-34.
74. Рожак-Литвиненко К. Теми й образи Українського Січового Стрілецтва у творчості Івана Іванця (до проблеми батального жанру в українському мистецтві першої третини ХХ століття) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2015. № 6. С. 90-96.
75. Рожак-Литвиненко К. Портрет у творчості Мистецького угруповання Українських Січових Стрільців // Культура України. Серія: Мистецтвознавство. 2016. Вип. 53. С. 312-323.
76. Рожак-Литвиненко К. Пейзажні та побутові мотиви у творчості художників – Українських Січових Стрільців // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. 2016. Вип. 25. С. 202-214.
77. Стрілецька Голгофа: Спроба антології / Упорядкування, передмова і примітки Т. Салиги. Львів: Каменяр, 1992. 399 с.

78. Стрілецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 640 с.
79. Угрин-Безгрішний М. «Етапна гімназія» Українських Січових Стрільців. Рогатин: Журавлі, 1928. 128 с.
80. Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. Репринтне відтворення з вид. 1935 р. Львів: Слово, 1991. 160 с.
81. Українські Січові Стрільці у боях та міжчассі: Мистецька спадщина / упоряд. Ігор Завалій та ін.; Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, Національний музей у Львові ім.А. Шептицького. Львів ; Київ: Оранта, 2007. 192 с.
82. Хованець М. Витоки створення оркестру духових інструментів в Українському січовому стрілецтві // Військово-науковий вісник. 2009. Вип. 12. С. 165-176.
83. Чоповський В. «А ми тую стрілецькую славу...» // Образотворче мистецтво. 1992. № 2. С. 17-20.
84. Юліян Буцманюк. Монографічна студія / Ред. Михайло Хом'як. Едмонтон, 1982. 111 с.
85. Яців Р. Один із Пресової Кватири // Літопис Червоної Калини. 1991. Ч 1. С. 35-37.
86. Яців Р. Іван Іванець: великий інстинкт життя // Воля і Батьківщина. 1995. № 1 (17). С. 123-131.

РЕЗЮМЕ

Бакалаврська робота присвячена культурно-масовій, мистецькій та просвітницькій діяльності Українських січових стрільців серед військових та цивільного населення в роки Першої світової війни. Особливу увагу у ході дослідження приділено громадсько-освітнім та мистецьким структурам Українських січових стрільців та їх діяльності. У роботі досліджено просвітницьку працю стрільцтва серед цивільного населення Волині та Наддніпрянщини.

При написанні бакалаврської роботи були використані стрілецькі публікації, періодична преса, спогади, художні твори, монографії та статті дослідників даного питання.

ANNOTATION

The bachelor work is devoted to the cultural mass, artistic and educational activities of Ukrainian sich riflemen among the military and civilian population during the First World War. Special attention in the study is paid to the socio-educational and artistic structures of the Ukrainian sich riflemen and their activities. The paper examines the educational work of riflemens among the civilian population of Volyn and the Dnipro region.

Riflemens publications, periodicals, memoirs, works of art, monographs and articles of researchers of this issue were used in writing the bachelor's thesis.